UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ६ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ६

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

49. **Relationship of Religiosity with Personality and Locus of Control: A Review**
- Yogesh S. Nimgade, Subodh Bansod ---------- 270

50. **Humanistic Approach in the Plays of Mahesh Dattani**
- Dr. Niraj P. Kendhe, Dr. Vivek Joshi ---------- 276

51. **Theme of Racism in the novel, *The Native Son***
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande ---------- 279

52. **Women's Identity And Indian Diaspora Literature**
- Dr. Furquan Ahemad Khan Chandkhan Pathan ---------- 285

53. **Interpreting 'Goblin Market' By Christina Rossetti From A Feminist Perspective**
- Dr Poorva Bhonde ---------- 289

54. **The Postmodern Parody of Turkish Politics in *the New Life* by Pamuk**
- Ashutosh Manohar Popate , Dr. K. K. Askar ---------- 293

55. **Violence against Women during Covid-19 Pandemic**
- Pranali Narayanrao Ingole ---------- 298

56. **The Study On Ability Of Speed Among Cricket And Hockey Players**
- Dr. Prashant Bambal ---------- 302

57. **Role Of Home Economics In Collaborative Learning And Community Partnership**
- Dr. Pratibha Subhashrao Katkar ---------- 307

58. **Responsibility of college Libraries and NAAC Accreditation**
- Dr. Premlata P, Kurhekar ---------- 311

59. **A Study on Occupational Stress on Public Sector Bank Employees in Pune City**
- Prof. Kirti Bothe, Prof Sonali Bhor ---------- 314

60. **Emerging Library Consortia in Academic Libraries:A Study**
- Mrs. Shilpa N. Hirekhan ---------- 320

61. **And the Mountains Echoed: A Tale of Sibling Love and Hope**
- Dr. Sameer Naim ---------- 325

62. **Digging the Roots with Resilience in Khaled Hosseini's *A Thousand Splendid Suns***
- Dr. Sanghamitra Parhi ---------- 330

ISSN No. 2394-5990

Theme of Racism in the novel, *The Native Son*

Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande
Head, Department of English,
Assistant Professor,
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College Wadner,
Tah. -Hinganghat, Dist.- Wardha (M.S.)
niteshtelhande@gmail.com
Mobile No. 7798075486

Abstract:

The Present Research Paper is selected to study theme of racism in the novel, the Native Son. To search for the Racism, the controversial two classes of White class and Black class are found, in which the blacks are discriminated and marginalized by whites. It is known fact that racism and oppression are one of the major issues in Black American Literature. The novel, Native Son's protagonist, Bigger Thomas reveals his feelings, thoughts, as he commits crimes and is confronted with racism. He is psychological damage results from the constant barrage of racist propagandas and racial oppression. Richard Wright forces to enter into Bigger's mind and to understand the devastating effect of the social conditions in which he was raised. He is a native son a product of America culture. The significance of the study is to show the adverse effects of Racism. The need is that to create awareness in society. The problem of Racism is not only a peculiarly American problem; it is rampant in many other countries. This problem needs to address seriously in order that society is free from the ills of race, class, gender and ethnic masses. In fact, it will be a resume of this research and contributes to the critical field of studies.

Key Words: Racism, Race, Class, Gender, Afro-American, White, Black, Discriminate, Theme etc.

Introduction :

The Afro-American Literature of the twentieth century employed many themes, which is one of racism by Richard Wright (1908-1960) especially in the novel, Native Son (1940). Racism created many problems as the discrimination and persecution against Blacks. He wrote against injustice American society and oppression of Blacks in his works. He wanted to spread the idea of democracy and found solutions to the racial problems. He wants to stop the discrimination and to abolish it completely. The concept of racism usually denotes race based on prejudice, violence, dislike, discrimination, oppression. It is a reflection of the economic, cultural, ethnic and political ways. The Oxford English Dictionary defines Racism:

"Belief that all members of each race possess characteristics, abilities, qualifies specific to that race, especially so to distinguish it as inferior or superior to another race". (Oxford Dictionary: 2011, 1247)

It is discrimination between whites and blacks, bad and god, rationalism and ideology. Blackness was acquired edifice of social meaning through racism in the apparatuses through which black people are dealt with problematic populations in racist societies.

The expression of racism and prejudice had changed over recent decades from overt to more covert and subtle forms, but research reveals that it is prevalent still in America, Australia and other Western countries. Ross defines the term race as;

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ६ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ६

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

63. **Identity Crisis in Anita Desai's 'Baumgartner's Bombay'**
- Dr. Sanjay A. Diwekar ---------- 333

64. **Agriculture Sector in Inclusive Growth**
- Dr. Sanjay J. Kothari ---------- 337

65. **Breaking the Silence: Women's Voices in the Short Stories of Ismat Chugtai**
- Dr. Seema Sharma ---------- 343

66. **Education to Cure Mental Abyss**
- Dr. Shalini A. Bang ---------- 348

67. **Covid-19 And Shadow Pandemic: The Emerging Gender Violence In India**
- Lt. Shweta P.Mendhe ---------- 352

68. **Literature Survey : Carbon footprint of food products**
- Dr. Sunita Sanjay Dhopte ---------- 357

69. **The Multicultural Perspectives in the Fiction of Kiran Desai '*The Inheritance of Loss*'**
- Dr. Swapnil R. Dahat ---------- 366

70. **Memes in Vogue: A Semiotic Analysis of Cyber Culture**
- Ms. Tanvi Shah ---------- 370

71. **Abdulrazak Gurnah and Diaspora: a brief study**
- Tarique Ahmad Khan, Dr. Ghizala Raiyaz Hashmi ---------- 375

72. **The Paradox of Modernity and Cultural Disparity in Manju Kapur's Novel *Immigrant***
- Dr. Dipak C. Dharne ---------- 379

73. **Tagore's Contribution to Literature and Education**
- Dr. Dadarao.K.Upase ---------- 383

74. **A Study on Effect of Covid-19 Lockdown on Rural Communities with reference to Self Help Group Members**
- Dr. Kamlesh Thote ---------- 387

75. **Maternal Affection and Pursuit for Survival in Margaret Drabble's Novels: A Brief Study**
- Dr. Vaishali Meshram ---------- 392

76. **Impact of Nutrition Counseling on Consumption Pattern of Junk Foods and Knowledge, Attitudes and Practices among Adolescent Children's of Working Home Makers**
- Dr. Vandana Vijay Fulzele ---------- 397

ISSN No. 2394-5990

Identity Crisis in Anita Desai's 'Baumgartner's Bombay'

Dr. Sanjay A. Diwekar
Asst. Professor of English
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner
Mobile No-899949909
diwekarsanjay@gmail.com

Abstract :

Acculturation and de-culturation are the two main effects of cultural fissions. De-culturation is described as a negative process, a terrible distortion of one culture by another, whereas acculturation is defined as a good attitude, a thorough adoption of the principles of one culture into another. It is not just a confrontation that causes alienation; it also impacts the death of the spirit, which results in denial of life in addition to an identity or existence crisis. Indian English literature makes a significant appearance in the East-West conflict symbolized by India's interactions with Britain. Both India and Britain profited significantly from their meeting, but one of the effects of this tension in unity is the risk of de-culturation of the spirit and the culture. The Holocaust era's "Baumgartner's Bombay" is Anita Desai's classic novel. It tells the tale of exile and the tremendous emotional scars left by conflict. In the book, a German Jew leaves Nazi Germany only to be captured as a hostile alien, imprisoned, and then released to Bombay after the war. He is no more at home in India as a foreigner than he was in Germany as a Jew.

Keywords : Identity Crisis, Diaspora, Isolation, Alienation, Exile, Rootlessness

The novel follows the life of German-born Jew Hugo Baumgartner during the Hitler era. His father was a Jewish merchant born and raised in Berlin. They lived a prosperous life when his father's business was booming. Then an unexpected Holocaust happened, forcing her to lose all her belongings, during which her father died. His entire father's property was slowly confiscated by his father's business partners. He pretended to help his family grieving and somehow forced his entire fortune on him. This is how Hugo's childhood happiness ended when the war began. He tells Hugo that he should go to India because Germany is not safe for Jews and gives a word about him to his Indian business partner.

Hugo Baumgartner, a Jew in the novel Baumgartner's Bombay, spent his childhood with his parents in his native Germany. Even as a child, a sense of loneliness gnaws at his essence and is evoked at key moments of triumph: on the first day of school, when his mother picks him up with a bag of candy, he receives a prize which was shown to others. Hugo Baumgartner, a Jew in the novel Baumgartner's Bombay, spent his childhood with his parents in his native Germany. Even as a child, a sense of loneliness gnaws at his essence and is evoked at key moments of triumph: on the first day of school, when his mother picks him up with a bag of candy, he receives a prize which was shown to others. Hugo decides to go and live in India while his fragile mother refuses to come to the land of snakes and beggars. In the camp Baumgartner is among other Jews yet he stays aloof because he, unlike others, could find no way "to alleviate the burden, the tedium, the emptiness of the waiting days" (125)[1] So, he left and made plans to return when things normalized in Germany. His father's business partner promised to take care of Hugo's

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

४३. तथागत गौतम बुद्धाचे अर्थशास्त्र
– डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम -- १९१

४४. राज्यपुर्नरचना आयोग आणि विदर्भ
– डॉ. शरद सांबारे, डॉ. रायन महाजन -- १९६

४५. महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायदयांची मदत
– सारंगा किसन गेडाम -- २०१

४६. भारतीय अर्थव्यवस्था व डिजिटल मुद्रा– एक आर्थिक विवेचन
– प्रा.सतीश आर.जाधव -- २०५

४७. वसाहतोत्तर भारतातील गोंडवाना चळवळ
– प्रा.डॉ. सतीश रामदास महल्ले -- २०९

४८. गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात
– प्रा. सतिश बं. राठोड -- २१३

४९. गडचिरोली जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेचा आढावा
– सतिश शामराव खोब्रागडे, प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे -- २१७

५०. राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यास
– डॉ. शंकर मारोती सावंत -- २२०

५१. महाविद्यालयीन मुलांच्या शारीरिक बदलांवर कपालभातीचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन
– डॉ.सुभाष एस. दाढे -- २२५

५२. आभासी चलन आणि भारतातील सद्यस्थिती
– डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे -- २३०

५३. कोविड–१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम
– प्रा. डॉ. टी. एम. गुरुले -- २३३

५४. माडिया आदिवासीचे उद्धारक – डॉ.प्रकाश बाबा आमटे
– प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे, डॉ .प्रकाश.आर. शेंडे -- २३८

५५. मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण
– प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत -- २४२

५६. खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी
– डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे -- २४६

५७. भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा
– डॉ. विठ्ठल घिनमिने -- २५०

भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा

डॉ. विठ्ठल घिनमिने
सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडनेर
ता. हिंगणघाट जि. वर्धा
मो. नं. ९६८९६४२४४९
Email - vghinmine1980@gmail.com

गोषवारा (Abstract) :

नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणा-या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वांत आव्हानात्मक कार्यही या धोरणाद्वारे पूर्ण करायचे आहे. भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे. कोविड महामारीच्या काळात जलद पावले उचलून अवघड निर्णय घेऊन ते पूर्तीस नेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवले आहे. याच कौशल्याचा फायदा शिक्षण क्षेत्रातही होणार आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी काही राज्यांनी केली आहे तर काही राज्ये त्या प्रक्रियेतून जात आहेत. तरीही अजुन लांबचा पल्ला गाठावयाचा बाकी आहे.

राज्य, जिल्हा, तालुका पातळीवरील विविध भागधारकांना तसेच खाजगी क्षेत्राला या धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये सहभागी करून घेणे हे एक अवघड काम आहे. सोबतच क्षमता, आर्थिक संसाधने तसेच नवीन कल्पना निर्मितीसाठीच्या अनुकूल वातावरणाची कमतरता ही आव्हाने ही समोर आहेत. पंरतू या सर्वांमध्ये विविध राज्यांमध्ये जनमत तयार करणे हे सर्वांत कठीण काम आहे. थोडक्यात सांगायचे तर नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीचे यश सहकारी संघराज्य प्रणाली व सुधारणांमध्ये योगदान देण्याची राज्यांची क्षमता यांवर अवलंबून आहे. देशातील सुमारे २ कोटी शाळाबाहय मुलांना मुख्य शैक्षणिक प्रवाहात आणणे, शिक्षणातील ४.४३ टक्के वरून ६ टक्के वाढ करणे. मुलाच्या जन्माच्या वेळची परिस्थिती किंवा इतर पार्श्वभूमीमुळे कोणतीही मुलगा, मुलगी शिक्षणाची व आपल्यातील उत्कृष्टतेची संधी गमावणार नाही. देशातील सर्व अशिक्षित तरूण व प्रौढयांना १०० टक्के साक्षर करणे त्याच बरोबर २१ व्या शतकातील प्रमुख कौशल्य, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये वाढविण्याकरिता व सर्वांगीण विकासाकरिता अभ्यासक्रम कमी करून अनुभवातुन शिक्षण देणे हा शिकविण्याच्या पध्दतीचा व शालेय अभ्यासक्रमाचा उद्देश आहे.

शालेय व उच्च शिक्षणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना मोठा वाव देण्यात आला असून २१ व्या शतकातील हे पहिले शिक्षण धोरण ३४ वर्ष जुन्या १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाची जागा घेणार आहे. सर्वांना संधी, निःपक्षपाती, दर्जेदार, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व अशा स्तंभावर या शैक्षणिक धोरणाची उभारणी करण्यात आली आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मुलांना आणि तरूणांना खूप फायदा होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण आणण्याचा, येणा-या पिढीचे भविष्य उज्वल करण्याचा हाच उद्देश आहे. येत्या काळात बेराजगारी हटवण्यात नवीन शिक्षण पध्दती निश्चितच यशस्वी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण तरूणांना नवीन मार्ग आणि प्रकाशाकडे घेऊन जाईल तसेच रोजगाराभिमुख शिक्षण देण्यात येईल यात तिळमात्र शंका नाही.

बिज शब्द : प्रारूप, प्रवाह, प्राधिकरण, बहुअनुशासनात्मक, स्वायत्तता, प्रयोगात्मक शिक्षण

प्रस्तावनाः

अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन मनुष्याच्या प्राथमिक गरजा असल्यातरी वर्तमानकाळ शिक्षण आणि आरोग्य महत्वाच्या गरजा म्हणून निर्माण झालेल्या आहेत. कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील शिक्षण व्यवस्थेतवर अंवलबून असतो. मानव विकास निर्देशाकामध्ये सूध्दा शिक्षण या घटकाला महत्त्वपूर्ण स्थान दिलेले आहे. समाजाच्या सर्वांगिण विकासासाठी शिक्षण हे दर्जदार असणे आवश्यक आहे. शिक्षण जर दर्जदार असेल तर देशाच्या विकासाची दिशा ठरवत असते. भारतात स्वांतत्र्यापूर्व आणि स्वांतत्र्यानंतरच्या काळातही अनेक समित्या आणि विविध आयोग नेमण्यात आले होते यामध्ये भारतीय शिक्षण आयोग १८८२, भारतीय विद्यापिठ आयोग १९०२, कलकत्ता विद्यापिठ आयोग १९१७, विद्यापिठ शिक्षण आयोग १९४८, मूदलीयार आयोग १९५२, भारतीय शिक्षण आयोग १९६४, राष्ट्रीय शिक्षण

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

३८. भारतीय समाजसुधारकांचे सामाजिक कार्य
- डॉ. प्रवीण घारपुरे ---------- १६७

३९. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक विचार व कार्य
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ---------- १७२

४०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि वर्तमानस्थिती याचा अभ्यास
- डॉ. रेश्मा अणवेकर ---------- १७६

४१. न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार
- डॉ. विठ्ठल एम. धिनमिने ---------- १८१

४२. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या परिघात धार्मिक तणाव एक आव्हान
- डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे ---------- १८६

४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा विषयक विचार
- डॉ. संजय गायकवाड ---------- १९०

४४. प्रबोधन चळवळीतील मराठी वृत्तपत्रांचे योगदान
- श्री.ज्ञानेश्वर बाळासाहेब पादर, डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ---------- १९४

४५. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ---------- १९८

४६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
- डॉ.पंडित महादेव लावंड ---------- २०३

४७. सेवाव्रती रमाबाई रानडे
- डॉ.उर्मिला क्षीरसागर ---------- २०६

४८. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक ऐतिहासिक अवलोकन
- प्रा. डॉ. दशरथ रसाळ ---------- २०९

४९. जवाहरलाल नेहरूंची लोकशाहीची संकल्पना
- डॉ. हनुमंत फाटक ---------- २१३

५०. महात्मा गांधीजीचे ग्रामीण जीवनविषयक विचार
- डॉ.रामपुरे शीला महादेव ---------- २१६

ISSN No. 2394-5990

न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार

डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने
सहयोगी प्राध्यापक तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,वडणेर जि. वर्धा
मो. न. : ९६८९६४२४४९
ईमेल: vghinmine1980@gmail.com

गोषवारा :

भारतीय अर्थ विचारांमध्ये न्यायमूर्ती रानडे यांच्या विचाराचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अर्थशास्त्राच्या व्यावहारिक बाजूपासून सिद्धांताला वेगळे करता येत नाही असे म्हणून त्यांनी अर्थशास्त्रीय सिद्धांताचा चिकित्सकपणे पुनर्विचार केला. म्हणूनच त्यांनी अभिमतपंथी विचारावर त्यांनी केलेली टीका विचारात घ्यावी लागते. युरोपमध्ये व प्रामुख्याने इंग्लंडमध्ये वाढलेला अर्थविचार हा भारतासारख्या देशासाठी उपयोगी नाही हे न्यायमूर्ती रानडे चे मत मौलिक आणि त्या काळाच्या संदर्भात लक्षणीय होते. डमस्मिथ, रिकार्डो, माल्थस व मिल इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांनी विशिष्ट गृहीत तत्त्वावर आपले विचार मांडले होते. व ते सर्वत्र खरे ठरतात असा त्यांचा विश्वास होता. उदा. आर्थिक हेतूने प्रेरित मनुष्याचा स्वहिताचा दृष्टिकोन, निर्हस्तक्षेप योग्यता, उत्पादक घटकाची पूर्ण गतिशीलता इत्यादी. न्यायमूर्ती रानडे च्या मते परंपरागत सिद्धांताची ही गृहिते केवळ विशिष्ट काळातील इंग्लंडच्या बाबतीत खरी होती आणि त्या इंग्लंडमध्ये अर्थशास्त्राच्या सिद्धांताबद्दल शंका व्यक्त केली जात होती. हे सिद्धांत व्यवहारात कितपत मार्गदर्शक ठरतील याबद्दल सुद्धा मतभेद होते. आर्थिक व्यवहारातील शासकीयहस्तक्षेपासारख्या मुद्द्याबाबत त्यांना सिसमोंडीचे विचार योग्य वाटत. विकासाच्या गतिमान परिस्थितीत परंपरावादी निगमन पद्धती उपयोगी ठरत नाही म्हणून त्यांनी स्वतः आगमन ऐतिहासिक स्वरूपाच्या पद्धतीचा वापर केला. अनेक विचारधारांचा अभ्यास करून त्यांनी भारतीय परिस्थितीशी अनुरूप अशा तत्त्वाचा पुरस्कार केला.

आर्थिक विकासाच्या संदर्भात भारताची वैचित्र्यपूर्ण परिस्थिती स्पष्ट करण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांचे विश्लेषण व सूचना परिपूर्ण होत्या असे म्हणता येणार नाही परंतु पुढील काळात योग्य दिशा दाखवण्यास त्यांचे विचार समर्थ होते. असे म्हणता येतील. म्हणूनच गोपाल कृष्ण गोखले यांनी असे म्हटले आहेत की कालच्या तसेच आजच्या भारतीय अर्थ विचारांचे संस्थापक न्यायमूर्ती रानडे आहे.

बिज संज्ञा (Key Word): निस्सारण, परिकल्पनात्मक, निर्हस्तक्षेप,क्रियाशून्यता, श्रम विभागणी

प्रस्तावना :

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचा उल्लेख पश्चिम भारतातील प्रबोधन युगाचे जनक असा केला जातो. ते महाराष्ट्रातील थोर समाज सुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, न्यायाधीश होते.त्यांचा जन्म १९४२मध्ये महाराष्ट्रातील निफाड, जिल्हा. नाशिक येथे झाला. त्यांच्या विचारावर व कार्यावर महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा प्रभाव होता. तर नामदार गोपाल कृष्ण गोखले यांना ते आपले गुरु मानत असत. इ. स. १८७८साली पुणे येथे झालेल्या पहिल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. त्यांनी मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून कार्य केले. १८८५मध्ये ते मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती झाले. भारताच्या इतिहासात महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा चळवळीत त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, स्त्रियांना शिक्षण घेता यावे यासाठी त्यांनी मुलीच्या शाळा सुरू केल्या. शिक्षण, समाजसेवा, राजकारण तसेच अर्थकारण याबाबतीत त्यांनी अमूल्य कार्य केले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी व सामाजिक सुधारणासाठी कायम घटनात्मक व सनदशीर मार्गाचा त्यांनी पुरस्कार केला. १८८४मध्ये त्यांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व त्याद्वारे नवीन पिढीला राष्ट्रीय विचारांनी प्रेरित पाश्चिमात्य शिक्षण देण्याची सोय केली. भारतातील सामाजिक सुधारणा अधिक दृढ करण्यासाठी १८८५मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली. ते पत्रकारिता करीत असत सुबोध पत्रिका व सुधारक वृत्तपत्राच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे त्यांनी कार्य केले.त्यांनी भारतीय राजकारणात अर्थशास्त्रीय विचार रुजवण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अटी व धोरणे स्पष्ट करणारे पहिले अर्थशास्त्रज्ञ ठरतात.त्यांनी १८९८मध्ये Essays On Indian Political Economy हा प्रसिद्ध ग्रंथ

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. गिझाला हाश्मी ● डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ● प्रो. मोहम्मद असरार

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

१४. भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा

- डॉ. अशोक भक्ते -- ६३

१५. स्त्री–पुरुष असमानता – एक लिंगभेद व विविध दृष्टिकोन

- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे -- ६८

१६. महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

- डॉ. गणेश एन. बहादे -- ७२

१७. घनकचरा प्रदूषण – कारणे, परिणाम व उपाय

- प्रा. डॉ. जया एस. सवाईथूल --- ७६

१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गोलमेज परिषदेतील कार्य आणि महारेतरांची भूमिका

- डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर --- ८२

१९. गडचिरोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात सन २०२२ मध्ये उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेचा मागोवा

- प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे, श्री किशोर मुकुंद्र बागडे -- ८७

२०. पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांची कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची: एक अध्ययन

- डॉ. क्षमा डी. चव्हाण -- ९०

२१. रामचंद्र गणेश कानडे आणि हैदरअली : एक ऐतिहासिक अध्ययन

- डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षीरसागर -- ९७

२२. जागतिक महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा

- डॉ. लिलाधर खरपुरिये --- १००

२३. भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान : ऐतिहासिक अध्ययन

- डॉ. माधुरी प्र. पाटील -- १०३

२४. रा. रं. बोराडे यांचे ग्रामीण जीवनाला अधोरेखित करणारे कादंबरी लेखन

- डॉ. महेश बी. जोगी --- १०७

२५. रमाई आवास योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

- डॉ. राजेश पी कांबळे, प्रा. माया ई. ढकाहा --- १११

२६. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेले अन्नपदार्थ व त्यातील पोषक घटक आणि औषधी गुणधर्म

- मिनाक्षी दादाजी नागदेवते, डॉ.माधूरी ना. कोकोडे --------------------------------------- ११४

२७. ग्रामिण विद्युतीकरणात वसंतराव नाईक यांचे योगदान

- प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण -- १२०

महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. गणेश एन. बहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

सारांश :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक महत्वाचा समाज घटक म्हणजे आदिवासी समाज होय. विकासाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या एखाद्या घटकाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. भारतात स्वातंत्र्यापासून आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या संदर्भात वेळोवेळी निर्णय व योजना सरकारकडून घेण्यात येतात. तरीही आदिवासी यांच्या समस्या ह्या ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात कारण बऱ्याच वेळा सरकारच्या योजना ग्रामीण भागातील आदिवासींपर्यंत पोहचत नाहीत किंवा आदिवासींची ग्रहणक्षमता अपुरी पडते प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी भिल्ल समाजाच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शोधनिबंध तयार करताना दुय्यम साधन सामग्री वापर केला आहे. आदिवासी भिल्ल समाजात आजही सामाजिक, आरोग्य, शैक्षणिक व आर्थिक समस्या ह्या बऱ्याच प्रमाणात आढळून येतात. कोणकोणत्या समस्या आदिवासींना आहेत याचा आढावा सदर शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

बीज संज्ञा : आदिवासी, अंधश्रद्धा, योजना, संविधान व अज्ञान.

प्रस्तावना :

जगाच्या बहुतेक सर्वच भागात आदिवासी जमात आहे. विषेशतः अमेरिका, आशिया व आफ्रिका खंडामधील देशांमध्ये आजही आदिवासी मोठ्या संख्येने आढळून येतात. युरोपमध्ये त्यांचे फार झपाट्याने आधुनिकीकरण झाल्याने आज युरोपमध्ये आदिवासी जमात म्हणून ओळखणे कठीण झाले आहे. भारतामध्ये सुद्धा आदिवासी जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असून ते संपूर्ण भारतभर पसरलेले आहेत.

नदीतील बेटाप्रमाणे समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समाज अजूनही अलिप्त आहे. इतर समाज व आदिवासी जमाती यांच्यामधील अंतर केवळ भौगोलिक नसून मुलतः आर्थिक व सांस्कृतिक स्वरुपाचे आहे. लोकशाही राज्य हे सर्व लोकांचे राज्य असल्यामुळे आदिवासी आणि इतर समाज यांच्यातील हे आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावरील अंतर कमी करणे आज आवश्यक झाले आहे. आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतातील मूळनिवासी असलेल्या विविध आदिवासी जमातींचे वास्तव्य हे सखल भागात होते. परंतू आर्यांच्या आगमनानंतर त्यांच्याशी होत असलेल्या संघर्षामुळे आदिवासींना जंगल दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. आदिवासींच्या जंगलामध्ये वास्तव्य करण्यायोग्य व शेती करण्यायोग्य जागेवर आर्यांनी ताबा मिळविला आणि सुखी संपन्न असलेल्या आदिवासींच्या वाट्याला विपन्नावस्था आली. आज आदिवासी जमाती विशिष्ट भुप्रदेशात त्यांच्या समोरील विविध समस्यांचा सामना करून खडतर आयुष्य व्यतीत करतांना दिसून येतात.

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४५ जमाती आहेत. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रामध्ये अनुसूचित जमातीची एकूण लोकसंख्या ८,५७७,२७६ आहे. यापैकी भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, वारली, कोकणा आणि ठाकूर यांची एकत्रित संख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या ७३.३ टक्के एवढी आहे. भिल्लांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे २१.२ टक्के, त्यानंतर गोंड १८.१ टक्के, महादेव कोळी १४.३ टक्के, वारली ७.३ टक्के, कोकणा ६.७ टक्के आणि ठाकूर ५.७ टक्के अशी लोकसंख्येची विभागणी आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ आदिवासी जमाती अशा आहेत ज्यांची संख्या १००० पेक्षाही कमी आहे. देशाच्या आदिवासी लोकसंख्येच्या ५.१ टक्के आदिवासी हे महाराष्ट्रात आहेत.

आदिवासीच्या व्याख्या :

भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधले आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार राष्ट्रपतींना कोणत्याही राज्याच्या संघ क्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालांचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसुचनेद्वारे त्या राज्यात किंवा जनजातीय समाज यांचे भाग किंवा गट निर्देशित करता येतील. आदिवासी अथवा आदिम समाज या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या या वर्गाला अनेक अभ्यासक, विचारवंत आणि प्रशासक यांनी विभिन्न

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and itsimpact on the Indian Economy**

- Prof. Honmane Vanita Vijay ---------- ११५

२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**

- Mrs.Nilofar A.Gani Tamboli ---------- ११९

२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**

- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ---------- १२३

२८. **डॉ.राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार**

- प्रा.डॉ.भुरके नागोराव संभाजी ---------- १२७

२९. **आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान**

- डॉ. विजय रेवजे ---------- १३१

३०. **महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान**

- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ---------- १३५

३१. **महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका**

- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ---------- १४०

३२. **भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार**

- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १४५

३३. **समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य**

- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---------- १४९

३४. **महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज**

- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ---------- १५४

३५. **राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती**

- डॉ. युवराज सुरवसे ---------- १५७

३६. **महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार**

- डॉ. रविकांत शिंदे ---------- १६०

३७. **महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य**

- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ---------- १६३

ISSN No. 2394-5990

भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. गणेश एन. बहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

गोषवारा :

महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनात आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले होते. दरिद्री शेतकरी व शूद्रातिशूद्र हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदूच त्यांच्या कार्याचा मुख्य वर्ग होता. या ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रबिंदूकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. वाढते दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, प्रतिकुल परिस्थितीचे आघात अगतिकतेने सोसत राहण्याची वृत्ती, ब्राम्हणांच्या वर्चस्वाला मान्यता यामुळे हा वर्ग सर्व बाजूंनी नाडला जात होता. या वर्गाला लिहिता वाचता येत नव्हते, हिशोब कळत नव्हते, कायद्याची माहिती नव्हती. त्यामुळे सरकारी अंमलदार व सावकार यांना गरीब निरक्षर जनतेची फसवणूक करणे सहज शक्य होत होते.

मनुनिर्मित समाजव्यवस्थेमुळे शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधःकारात पिचत पडलेला हा दरिद्री शेतकरी इंग्रजांच्या नव्या राजवटीतही हलाखी व दुर्बलतेच्या खाली तसाच दबून होता. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा हेच होय. हे जोतीरावांनी ओळखले होते. पिढयानपिढया निःसत्त्व व प्रेरणाशून्य जीवनाच्या ठराविक चाकोरीतून या वर्गाला बाहेर काढायचे असेल, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. या शूद्र व अतिशूद्र वर्गाला शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करून देता येईल. हाच विचार त्यांच्या मनात रात्रंदिवस घोळत होता. त्याचा एक भाग म्हणून त्यांनी या वर्गाला अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगून त्यांना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. अज्ञानाचे दुष्परिणाम लक्षात आले की हा वर्ग आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल, असा महात्मा फुले यांचा त्यामागे गर्भित हेतू होता आणि त्यामध्ये त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यशही आलेले दिसते.

बीजशब्द: शिक्षण, सत्यशोधक, जातीव्यवस्था, गरीबी, शिष्यवृत्ती.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीराव फुले हे कृतिशील विचारवंत होते. त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना आपल्या ग्रंथामधून जसे अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगितले तसेच विद्येमुळे होणाऱ्या लाभाचे स्वरुपही स्पष्ट करुन दाखविले. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आदी सर्व प्रकारच्या दास्यत्वातून मानवाची मुक्ती करण्याचे अगाध सामर्थ्य बुद्धीच्या, ज्ञानाच्या, विद्येच्या ठायी आहे हे त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना वारंवार निक्षून सांगितले. शिक्षण ही एक शक्ती आहे हे ओळखून या शक्तीचा समाज परिवर्तनासाठी त्यांनी प्रभावी साधन म्हणून वापर केला. यासाठीच त्यांनी ग्रंथलेखन केले. त्यातून शूद्रातिशूद्रांना विद्येचे महत्व आणि त्यापासून होणारे लाभ यांचे सांगोपांग विवेचन केले.

माणसाच्या सर्व दुःखाचे मूळ कशात असेल तर ते त्याच्या अज्ञानात आहे. किंबहुना अज्ञान हाच माणसाचा एकमेव असा दुर्धर रोग आहे आणि तो नष्ट करण्याचे मुलभूत सामर्थ्य एकट्या शिक्षणाच्या ठिकाणी आहे. महात्मा फुले यांनी हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून लोकशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. माणसाला विद्येचे महत्व समजले तर तो आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल. म्हणून त्याला प्रथम शिक्षणाचे महत्व आणि त्यापासून होणारे फायदे कोणते आहेत हे समजून सांगणे गरजेचे आहे. हे ओळखून त्यांनी लोकशिक्षणासाठी तशा आशयाची ग्रंथनिर्मिती केली.

शोषितांच्या अंगी चैतन्य निर्माण व्हावे व त्यांनी आपल्या मुला मुलींना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त करावे. ही जाणीव करुन देण्याच्या हेतूनेच महात्मा फुले शोषितांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. ते फक्त आवाहन करुनच थांबत नाहीत तर शिक्षणापासून होणाऱ्या फायद्याचेही सांगोपांग विवेचन करतात. शेतकरी विद्वान झाल्याबरोबर ते आपल्या खांद्यावरची आसूड टाकून लक्ष्मीस पुढे घालून आपल्या घरी नांदावयास लावण्याकरिता कधी मागेपुढे पाहणार नाहीत. हा विद्येमुळे होणारा एक फायदा महात्मा फुले ठळकपणे नोंदवितात.

ISSN No. 0975-5217

Bhairavi

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध–पत्रिका)

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
सहयोगी प्राध्यापक – राजनिति विज्ञान विभाग, श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.
तहसील – हिंगणघाट, जिल्हा - वर्धा.(महाराष्ट्र राज्य) – 442307

For the paper entitled

मानव अधिकार और भारत का संविधान

Volume – 22, No. 02, 2023
in

Bhairavi भैरवी

Impact Factor: 5.1
UGC Care Group 1 Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Bhairavi ISSN 0975-5217

Editor-in-Chief

ISSN No. 0975-5217
(UGC-CARE Listed Group-I)

मानव अधिकार और भारत का संविधान

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
सहयोगी प्राध्यापक – राजनिति विज्ञान विभाग, श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.
तहसील – हिंगणघाट, जिल्हा - वर्धा.(महाराष्ट्र राज्य) – 442307

सारांश (Abstract) :-

मानव अधिकार किसी भी मनुष्य को उसके मानव जाति में जन्म के आधार पर उपलब्ध मूल अधिकार हैं। यह सभी मनुष्यों में अपनी राष्ट्रीयता, धर्म, भाषा, लिंग, रंग या किसी अन्य विचार के बावजूद निहित है। मानव अधिकारों का संरक्षण अधिनियम, 1993 मानवाधिकारों को परिभाषित करता है: "मानवाधिकार" का अर्थ है, संविधान द्वारा प्रदत्त व्यक्ति की जीवन, स्वतंत्रता, समानता और गरिमा से संबंधित अधिकार या भारत में अदालतों में अंतर्राष्ट्रीय वाचाएं और प्रवर्तनीयादेश के लोगों के विकास के लिए मानव अधिकारों का संरक्षण आवश्यक है, जो अंततः राष्ट्रीय विकास को एक पूरे के रूप में ले जाता है। भारत का संविधान देश के प्रत्येक नागरिक को बुनियादी मानवाधिकारों की गारंटी देता है। संविधान के मर्मज्ञों ने आवश्यक प्रावधानों को पूरा करने में अपना सर्वश्रेष्ठ प्रयास किया है। हालांकि, निरंतर विकास के साथ, मानव अधिकारों के क्षितिज का भी विस्तार हुआ है। सांसद अब लोगों के अधिकारों को पहचानने और प्रतिमाओं को पारित करने, प्रावधानों को संशोधित करने और आवश्यकता पड़ने पर आदि में एक महान भूमिका निभा रहे हैं।

प्रस्तावना (Introduction) :-

मानवाधिकार मूलतः मानव जाति को दिए या मिलने वाली अधिकारों से संबंधित है। प्राचीन भारतीय ग्रन्थों में भी इनका प्रमाण मिलता है। अधिकार से उत्पन्न होने वाली कठिनाइयों का शास्त्रकारों ने पूर्वानुमान कर लिया था और इसी कारण उन्होंने त्याग, तपस्या, सहयोग, परोपकार जैसे सदगुणों के आधार पर अधिकार की अपेक्षा कर्तव्य को अति महत्वपूर्ण बताया। प्रत्येक व्यक्ति को सभी प्रकार के अधिकार देने के लिए अपने कर्तव्यों का उचित निर्वाह करना आवश्यक है। मानवीय संवेदना में आज निरंतर कमी आ रही है जिसे वैधिक स्वीकृति को लुईस टेनकिन नामक विद्वान ने स्वीकार किया है। मानवाधिकारों का विकास और उसकी पृष्ठभूमि पर दृष्टिपात करने पर यह स्पष्ट होता है कि- 'मानव अधिकार वे अधिकार हैं जो व्यक्ति को मानव होने के कारण प्राप्त हैं। इनका आधार मानव स्वभाव में ही निहित है।'

मानवाधिकार का संबंध उन आधारभूत अधिकार और स्वतंत्रता से है जो व्यक्ति विशेष के लिए अनिवार्य हैं। नागरिक एवं राजनीतिक अधिकार; जैसे कि जीवन और स्वतंत्रता का अधिकार, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता एवं विधिश्री समक्ष समानता तथा सामाजिक, सांस्कृतिक और आर्थिक अधिकार; जैसे कि सांस्कृतिक गतिविधियों में हिस्सा लेने का अधिकार, काम करने का अधिकार एवं शिक्षा का अधिकार इत्यादि, ये ऐसे अधिकार एवं स्वतंत्रताएं हैं जो मानवाधिकार के अन्तर्गत आते हैं। स्वतंत्रता के बाद नागरिकों के व्यक्तित्व के पूर्ण विकास के लिए भारत के संविधान में मौलिक अधिकारों और नीति

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-599

संशोधक

वर्ष : ९१ • मार्च २०२३ • पुरवणी अंक ३

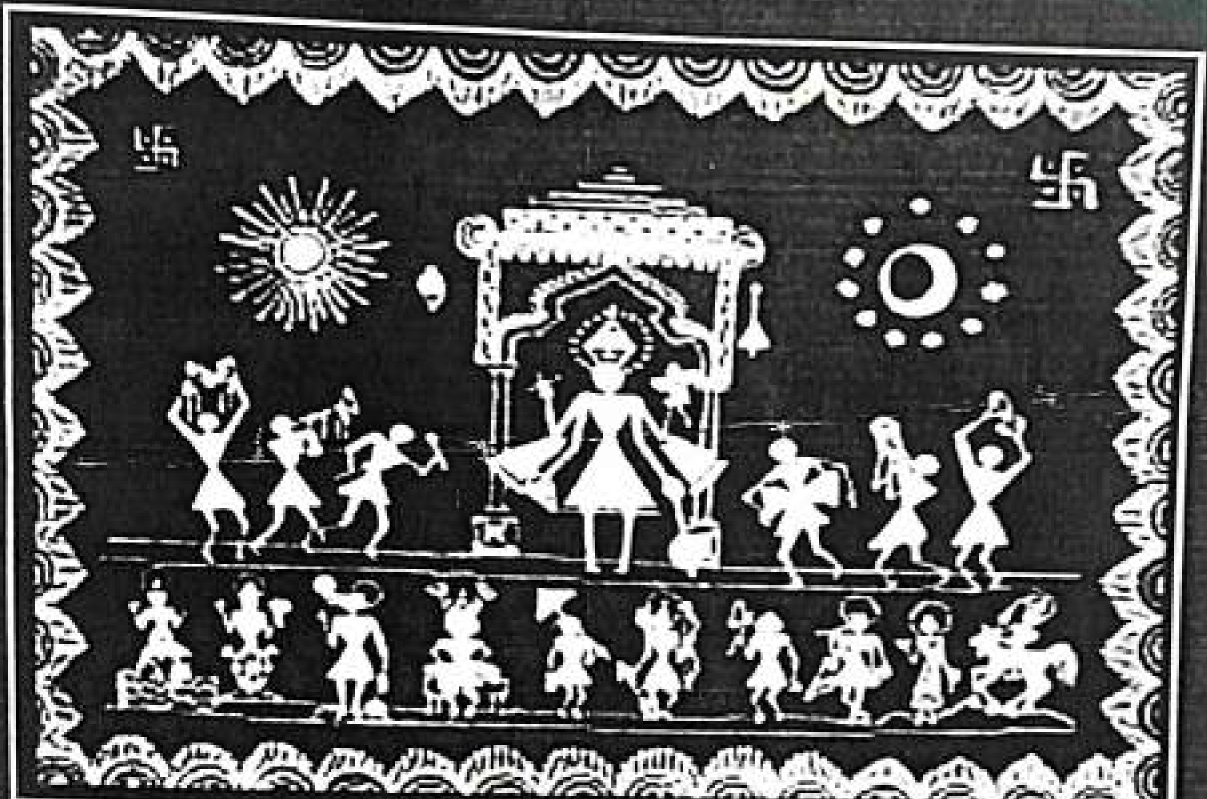

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे.

र्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे ऐतिहासिक विवेचन
• डॉ. एल. आर. कट्टीमनी -- १४३

र्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य
• कु. शुभांगी मनोहर आवारी -- १५५

जर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
• प्रा. डॉ. विठ्ठल कल्लाप्पा दळवी -- १५९

जर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रासंगिकता
• डॉ. गणेश पंढरीनाथ भामे -- १६३

छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांचे आरक्षण विषयक धोरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन
• डॉ. प्रज्ञा कामडी -- १७०

छ. शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य : आजची प्रासंगिकता
– सहयोगी प्राध्यापक इंगळे किशोरकुमार मनोहरराव -- १७५

मागासवर्गीयांच्या मुक्तीतील क्रांतिकारी महानायक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज : ऐतिहासिक विश्लेषण
– डॉ.निशांत भिमराव शेंडे -- १७९

राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार
– आरती एन. देशमुख -- १८३

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य आणि जागृति
– डॉ. सचिन ज्ञानेश्वर मोरे -- १८७

शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत राजर्षी शाहू महाराज : ऐतिहासिक अध्ययन
– श्री. संतोष गोहोकार -- १९१

राजर्षी शाहू महाराजांचे समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीने अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य
– प्रा. केंगार आप्पासाहेब नामदेव -- १९४

राजर्षी शाहू महाराजांचे समाजसुधारणा विषयातील स्त्री उद्धाराचे कार्य
– डॉ. गौतम नामदेव ढाले -- १९८

ISSN No. 2394-5990

राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार

आरती एम. देशमुख
सहाय्यक प्राध्यापक, गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर
हिंगणघाट, जि. वर्धा
Email ID: deshmukharti494@gmail.com
Mo. 9226183102

गोषवारा :

एखाद्या व्यक्तिमत्त्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तिमत्त्व अशी असतात जी काळालाच घडवितात. अशाच काही व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. पूर्वीच्या काळी स्त्रीने शिक्षण घेतल्यामुळे तीला अकाली वैधव्य येईल, ती कुमार्गास लागेल, पापाचरणांची प्रवृत्ती बळावेल अशी त्यावेळी स्त्रियांबद्दलचा समज होता. म्हणून शुद्र आणि अतिशुद्र जातीतील स्त्रियांना शिक्षण देणे हा त्या काळच्या सनातनी लोकांना मोठा भ्रष्टाचार वाटत असे त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे देव, धर्म आणि समाज यांच्याविरुद्ध वर्तन करणे होय. शिवाय स्त्री शिक्षण म्हणजे हिंदुधर्मावर भयंकर अत्याचार अशा तऱ्हेच्या सनातन्यांच्या समजुतीमुळे स्त्रियांना शिक्षणाचे दरवाजे बंद होते. सनातनी लोकांच्या या मतावर तीव्र आघात करुन महाराष्ट्रात प्रथम स्त्रीस शिक्षणाचे दरवाजे उघडून दिले ते महात्मा फुले यांनीच, कारण त्यांना माहित होते की, स्त्री शिक्षण म्हणजे पर्यायाने तिच्या मुलांचे शिक्षण होय. सामाजिक क्रांतीच एक महत्वाचे शस्त्र म्हणून महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाला सुरुवात केली. त्याला पुढे घेऊन जाण्याचे कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी केले. सदर संशोधन पेपरमध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार व कार्यांचा परामर्ष घेतला आहे.

बीजशब्द: स्त्री शिक्षण, विषमता, अस्पृश्यता, जातीभेद, व सुधारणा.

प्रस्तावना :

ज्या बहुजन समाजाला राजर्षी शाहू वर्ण वर्चस्वापासून मुक्त करु पाहत होते, त्या समाजातील अर्धी अधिक लोकसंख्या स्त्री वर्गाची होती आणि हा स्त्री वर्ग पुरुषी वर्चस्वाखाली व त्यांनी निर्माण केलेल्या गुलामगिरीखाली पिचत होता. जो बहुजन समाज वर्णवर्चस्व जुलूमापासून मुक्त मिळवू पाहत होता, त्या समाजाने आपल्या घरातील स्त्रियांनाही आपल्या पुरुषी वर्ग वर्चस्वापासून मुक्त ठेवले पाहिजे, अशी महाराजांची व्यापक सामाजिक दृष्टी होती. या दृष्टिकोनातूनच त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत स्त्री मुक्तीसाठी कायदे जारी केले होते. राजर्षी शाहू एक संस्थानिक राजे होते. तर तितक्याच तळमळीचे कर्ते व क्रियाशील समाजसुधारक होते. स्त्री स्वातंत्र्याबद्दल आणि तिच्या विकासाबद्दल केवळ विचारच मांडून थांबले नाहीत, तर त्या विचाराला कृतीची व कार्यक्रमाची जोड त्यांनी दिली. ज्याप्रमाणे अस्पृश्यताविषयक बाबतीत त्यांनी विचार व कार्य अशा दोन्ही स्वरुपाच्या माध्यमातून वा संघटनात्मक दृष्टीकोनातून कार्य केले त्याचप्रमाणे स्त्री विकासाबाबत ते आग्रही होते. त्यांनी स्त्री विकासाबाबत एक निश्चित व आग्रही भूमिका मांडलेली होती. त्यांच्या स्त्री विकास या संकल्पनेत स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री उद्धार, स्त्री शिक्षण आणि या सर्व हिंदू समाजातील अनिष्ट प्रथांचे व त्यातून निर्माण झालेल्या समस्यांचे उच्चाटन करण्यासाठी अनेक कायदे करुन तिची अंमलबजावणी करण्याचा आग्रह धरलेला होता.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार व कार्याचा अभ्यास करणे.

२. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या व्यक्तिमत्वाचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीवर आधारीत असून या संशोधनासाठी राजर्षी शाहू महाराज यांच्यावर लिखित साहित्य, विविध पुस्तके, मासिके, शोध प्रबंध, शासकीय प्रकाशने, संदर्भ ग्रंथ इत्यादी साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्त्री शिक्षणविषयक विचार :

नवसमाज निर्मितीसाठी प्रत्येकाला शिक्षण दिले पाहिजे ही समतावादी भूमिका राजर्षी शाहूंनी स्विकारली होती. प्रत्येकाला ज्ञान प्राप्तीचा अधिकार आहे. ज्ञानाशिवाय त्या मनुष्याचा किंबहुना

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ६ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ६

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला बर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● डॉ. गिझाला हाश्मी ● डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ● प्रो. मोहम्मद असरार

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

49. **Relationship of Religiosity with Personality and Locus of Control: A Review**
- Yogesh S. Nimgade, Subodh Bansod ---------- 270

50. **Humanistic Approach in the Plays of Mahesh Dattani**
- Dr. Niraj P. Kendhe, Dr. Vivek Joshi ---------- 276

51. **Theme of Racism in the novel, *The Native Son***
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande ---------- 279

52. **Women's Identity And Indian Diaspora Literature**
- Dr. Furquan Ahemad Khan Chandkhan Pathan ---------- 285

53. **Interpreting 'Goblin Market' By Christina Rossetti From A Feminist Perspective**
- Dr Poorva Bhonde ---------- 289

54. **The Postmodern Parody of Turkish Politics in *the New Life* by Pamuk**
- Ashutosh Manohar Popate , Dr. K. K. Askar ---------- 293

55. **Violence against Women during Covid-19 Pandemic**
- Pranali Narayanrao Ingole ---------- 298

56. **The Study On Ability Of Speed Among Cricket And Hockey Players**
- Dr. Prashant Bambal ---------- 302

57. **Role Of Home Economics In Collaborative Learning And Community Partnership**
- Dr. Pratibha Subhashrao Katkar ---------- 307

58. **Responsibility of college Libraries and NAAC Accreditation**
- Dr. Premlata P, Kurhekar ---------- 311

59. **A Study on Occupational Stress on Public Sector Bank Employees in Pune City**
- Prof. Kirti Bothe, Prof Sonali Bhor ---------- 314

60. **Emerging Library Consortia in Academic Libraries:A Study**
- Mrs. Shilpa N. Hirekhan ---------- 320

61. **And the Mountains Echoed: A Tale of Sibling Love and Hope**
- Dr. Sameer Naim ---------- 325

62. **Digging the Roots with Resilience in Khaled Hosseini's *A Thousand Splendid Suns***
- Dr. Sanghamitra Parhi ---------- 330

ISSN No. 2394-5990

Theme of Racism in the novel, *The Native Son*

Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande
Head, Department of English,
Assistant Professor,
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College Wadner,
Tah. -Hinganghat, Dist.- Wardha (M.S.)
niteshtelhande@gmail.com
Mobile No. 7798075486

Abstract:

The Present Research Paper is selected to study theme of racism in the novel, the Native Son. To search for the Racism, the controversial two classes of White class and Black class are found, in which the blacks are discriminated and marginalized by whites. It is known fact that racism and oppression are one of the major issues in Black American Literature. The novel, Native Son's protagonist, Bigger Thomas reveals his feelings, thoughts, as he commits crimes and is confronted with racism. He is psychological damage results from the constant barrage of racist propagandas and racial oppression. Richard Wright forces to enter into Bigger's mind and to understand the devastating effect of the social conditions in which he was raised. He is a native son a product of America culture. The significance of the study is to show the adverse effects of Racism. The need is that to create awareness in society. The problem of Racism is not only a peculiarly American problem; it is rampant in many other countries. This problem needs to address seriously in order that society is free from the ills of race, class, gender and ethnic masses. In fact, it will be a resume of this research and contributes to the critical field of studies.

Key Words: Racism, Race, Class, Gender, Afro-American, White, Black, Discriminate, Theme etc.

Introduction :

The Afro-American Literature of the twentieth century employed many themes, which is one of racism by Richard Wright (1908-1960) especially in the novel, Native Son (1940). Racism created many problems as the discrimination and persecution against Blacks. He wrote against injustice American society and oppression of Blacks in his works. He wanted to spread the idea of democracy and found solutions to the racial problems. He wants to stop the discrimination and to abolish it completely. The concept of racism usually denotes race based on prejudice, violence, dislike, discrimination, oppression. It is a reflection of the economic, cultural, ethnic and political ways. The Oxford English Dictionary defines Racism:

"Belief that all members of each race possess characteristics, abilities, qualifies specific to that race, especially so to distinguish it as inferior or superior to another race". (Oxford Dictionary: 2011, 1247)

It is discrimination between whites and blacks, bad and god, rationalism and ideology. Blackness was acquired edifice of social meaning through racism in the apparatuses through which black people are dealt with problematic populations in racist societies.

The expression of racism and prejudice had changed over recent decades from overt to more covert and subtle forms, but research reveals that it is prevalent still in America, Australia and other Western countries. Ross defines the term race as;

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक ६ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ६

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

63. **Identity Crisis in Anita Desai's 'Baumgartner's Bombay'**
- Dr. Sanjay A. Diwekar ---------- 333

64. **Agriculture Sector in Inclusive Growth**
- Dr. Sanjay J. Kothari ---------- 337

65. **Breaking the Silence: Women's Voices in the Short Stories of Ismat Chugtai**
- Dr. Seema Sharma ---------- 343

66. **Education to Cure Mental Abyss**
- Dr. Shalini A. Bang ---------- 348

67. **Covid-19 And Shadow Pandemic: The Emerging Gender Violence In India**
- Lt. Shweta P.Mendhe ---------- 352

68. **Literature Survey : Carbon footprint of food products**
- Dr. Sunita Sanjay Dhopte ---------- 357

69. **The Multicultural Perspectives in the Fiction of Kiran Desai *'The Inheritance of Loss'***
- Dr. Swapnil R. Dahat ---------- 366

70. **Memes in Vogue: A Semiotic Analysis of Cyber Culture**
- Ms. Tanvi Shah ---------- 370

71. **Abdulrazak Gurnah and Diaspora: a brief study**
- Tarique Ahmad Khan, Dr. Ghizala Raiyaz Hashmi ---------- 375

72. **The Paradox of Modernity and Cultural Disparity in Manju Kapur's Novel *Immigrant***
- Dr. Dipak C. Dharne ---------- 379

73. **Tagore's Contribution to Literature and Education**
- Dr. Dadarao.K.Upase ---------- 383

74. **A Study on Effect of Covid-19 Lockdown on Rural Communities with reference to Self Help Group Members**
- Dr. Kamlesh Thote ---------- 387

75. **Maternal Affection and Pursuit for Survival in Margaret Drabble's Novels: A Brief Study**
- Dr. Vaishali Meshram ---------- 392

76. **Impact of Nutrition Counseling on Consumption Pattern of Junk Foods and Knowledge, Attitudes and Practices among Adolescent Children's of Working Home Makers**
- Dr. Vandana Vijay Fulzele ---------- 397

ISSN No 2394-5990

Identity Crisis in Anita Desai's 'Baumgartner's Bombay'

Dr. Sanjay A. Diwekar
Asst. Professor of English
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner
Mobile No-899949909
diwekarsanjay@gmail.com

Abstract :

Acculturation and de-culturation are the two main effects of cultural fissions. De-culturation is described as a negative process, a terrible distortion of one culture by another, whereas acculturation is defined as a good attitude, a thorough adoption of the principles of one culture into another. It is not just a confrontation that causes alienation; it also impacts the death of the spirit, which results in denial of life in addition to an identity or existence crisis. Indian English literature makes a significant appearance in the East-West conflict symbolized by India's interactions with Britain. Both India and Britain profited significantly from their meeting, but one of the effects of this tension in unity is the risk of de-culturation of the spirit and the culture. The Holocaust era's "Baumgartner's Bombay" is Anita Desai's classic novel. It tells the tale of exile and the tremendous emotional scars left by conflict. In the book, a German Jew leaves Nazi Germany only to be captured as a hostile alien, imprisoned, and then released to Bombay after the war. He is no more at home in India as a foreigner than he was in Germany as a Jew.

Keywords : Identity Crisis, Diaspora, Isolation, Alienation, Exile, Rootlessness

The novel follows the life of German-born Jew Hugo Baumgartner during the Hitler era. His father was a Jewish merchant born and raised in Berlin. They lived a prosperous life when his father's business was booming. Then an unexpected Holocaust happened, forcing her to lose all her belongings, during which her father died. His entire father's property was slowly confiscated by his father's business partners. He pretended to help his family grieving and somehow forced his entire fortune on him. This is how Hugo's childhood happiness ended when the war began. He tells Hugo that he should go to India because Germany is not safe for Jews and gives a word about him to his Indian business partner.

Hugo Baumgartner, a Jew in the novel Baumgartner's Bombay, spent his childhood with his parents in his native Germany. Even as a child, a sense of loneliness gnaws at his essence and is evoked at key moments of triumph: on the first day of school, when his mother picks him up with a bag of candy, he receives a prize which was shown to others. Hugo Baumgartner, a Jew in the novel Baumgartner's Bombay, spent his childhood with his parents in his native Germany. Even as a child, a sense of loneliness gnaws at his essence and is evoked at key moments of triumph: on the first day of school, when his mother picks him up with a bag of candy, he receives a prize which was shown to others. Hugo decides to go and live in India while his fragile mother refuses to come to the land of snakes and beggars. In the camp Baumgartner is among other Jews yet he stays aloof because he, unlike others, could find no way "to alleviate the burden, the tedium, the emptiness of the waiting days" (125)[1] So, he left and made plans to return when things normalized in Germany. His father's business partner promised to take care of Hugo's

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

 ISSN No. 2394-5990

४३. तथागत गौतम बुद्धाचे अर्थशास्त्र

– डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ---------- १९१

४४. राज्यपुर्नरचना आयोग आणि विदर्भ

– डॉ. शरद सांबारे, डॉ. रायन महाजन ---------- १९६

४५. महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायद्यांची मदत

– सारंगा किसन गेडाम ---------- २०१

४६. भारतीय अर्थव्यवस्था व डिजिटल मुद्रा– एक आर्थिक विवेचन

– प्रा.सतीश आर.जाधव ---------- २०५

४७. वसाहतोत्तर भारतातील गोंडवाना चळवळ

– प्रा.डॉ. सतीश रामदास महल्ले ---------- २०९

४८. गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात

– प्रा. सतिश बं. राठोड ---------- २१३

४९. गडचिरोली जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेचा आढावा

– सतिश शामराव खोब्रागडे, प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे ---------- २१७

५०. राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यास

– डॉ. शंकर मारोती सावंत ---------- २२०

५१. महाविद्यालयीन मुलांच्या शारीरिक बदलांवर कपालभातीचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन

– डॉ.सुभाष एस. दाढे ---------- २२५

५२. आभासी चलन आणि भारतातील सद्यस्थिती

– डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे ---------- २३०

५३. कोविड–१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

– प्रा. डॉ. टी. एम. गुरनुले ---------- २३३

५४. माडिया आदिवासीचे उद्धारक – डॉ.प्रकाश बाबा आमटे

– प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे, डॉ .प्रकाश.आर. शेंडे ---------- २३८

५५. मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण

– प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत ---------- २४२

५६. खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी

– डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे ---------- २४६

५७. भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा

– डॉ. विठ्ठल घिनमिने ---------- २५०

भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा

डॉ. विठ्ठल घिनमिने
सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडनेर
ता. हिंगणघाट जि. वर्धा
मो. नं. ९६८९६४२४४९
Email - vghinmine1980@gmail.com

गोषवारा (Abstract) :

नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणा-या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वात आव्हानात्मक कार्यही या धोरणाद्वारे पूर्ण करायचे आहे. भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे. कोविड महामारीच्या काळात जलद पावले उचलून अवघड निर्णय घेऊन ते पूर्तीस नेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवले आहे. याच कौशल्याचा फायदा शिक्षण क्षेत्रातही होणार आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी काही राज्यांनी केली आहे तर काही राज्ये त्या प्रक्रियेतून जात आहेत. तरीही अजुन लांबचा पल्ला गाठावयाचा बाकी आहे.

राज्य, जिल्हा, तालुका पातळीवरील विविध भागधारकांना तसेच खाजगी क्षेत्राला या धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये सहभागी करून घेणे हे एक अवघड काम आहे. सोबतच क्षमता, आर्थिक संसाधने तसेच नवीन कल्पना निर्मितीसाठीच्या अनुकूल वातावरणाची कमतरता ही आव्हाने ही समोर आहेत. परंतू या सर्वांमध्ये विविध राज्यांमध्ये जनमत तयार करणे हे सर्वांत कठीण काम आहे. थोडक्यात सांगायचे तर नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीचे यश सहकारी संघराज्य प्रणाली व सुधारणांमध्ये योगदान देण्याची राज्यांची क्षमता यांवर अवलंबून आहे. देशातील सुमारे २ कोटी शाळाबाहय मुलांना मुख्य शैक्षणिक प्रवाहात आणणे, शिक्षणातील ४.४३ टके वरून ६ टके वाढ करणे. मुलाच्या जन्माच्या वेळची परिस्थिती किंवा इतर पार्श्वभूमीमुळे कोणतीही मुलगा, मुलगी शिक्षणाची व आपल्यातील उत्कृष्टतेची संधी गमावणार नाही. देशातील सर्व अशिक्षित तरूण व प्रौढयांना १०० टके साक्षर करणे त्याच बरोबर २१ व्या शतकातील प्रमुख कौशल्य, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये वाढविण्याकरिता व सर्वांगीण विकासाकरिता अभ्यासक्रम कमी करून अनुभवातुन शिक्षण देणे हा शिकविण्याच्या पध्दतीचा व शालेय अभ्यासक्रमाचा उद्देश आहे.

शालेय व उच्च शिक्षणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना मोठा वाव देण्यात आला असून २१ व्या शतकातील हे पहिले शिक्षण धोरण ३४ वर्ष जुन्या १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाची जागा घेणार आहे. सर्वांना संधी, निःपक्षपाती, दर्जेदार, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व अशा स्तंभावर या शैक्षणिक धोरणाची उभारणी करण्यात आली आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मुलांना आणि तरूणांना खूप फायदा होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण आणण्याचा, येणा-या पिढीचे भविष्य उज्वल करण्याचा हाच उद्देश आहे. येत्या काळात बेराजगारी हटवण्यात नवीन शिक्षण पध्दती निश्चितच यशस्वी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण तरूणांना नवीन मार्ग आणि प्रकाशाकडे घेऊन जाईल तसेच रोजगाराभिमुख शिक्षण देण्यात येईल यात तिळमात्र शंका नाही.

विज शब्द : प्रारूप, प्रवाह, प्राधिकरण, बहुअनुशासनात्मक, स्वायत्तता, प्रयोगात्मक शिक्षण

प्रस्तावना:

अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन मनुष्याच्या प्राथमिक गरजा असल्यातरी वर्तमानकाळ शिक्षण आणि आरोग्य महत्वाच्या गरजा म्हणून निर्माण झालेल्या आहेत. कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील शिक्षण व्यवस्थेतवर अंवलबून असतो. मानव विकास निर्देशाकामध्ये सूध्दा शिक्षण या घटकाला महत्वपूर्ण स्थान दिलेले आहे. समाजाच्या सर्वांगिण विकासासाठी शिक्षण हे दर्जेदार असणे आवश्यक आहे. शिक्षण जर दर्जेदार असेल तर देशाच्या विकासाची दिशा ठरवत असते. भारतात स्वांतत्र्यापूर्व आणि स्वांतत्र्यानंतरच्या काळातही अनेक समित्या आणि विविध आयोग नेमण्यात आले होते यामध्ये भारतीय शिक्षण आयोग १८८२, भारतीय विद्यापिठ आयोग १९०२, कलकत्ता विद्यापिठ आयोग १९१७, विद्यापिठ शिक्षण आयोग १९४८, मूदलीयार आयोग १९५२, भारतीय शिक्षण आयोग १९६४, राष्ट्रीय शिक्षण

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

३८. भारतीय समाजसुधारकांचे सामाजिक कार्य
- डॉ. प्रवीण घारपुरे -- १६७
३९. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक विचार व कार्य
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे -- १७२
४०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि वर्तमानस्थिती याचा अभ्यास
- डॉ. रेश्मा अणवेकर -- १७६
४१. न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार
- डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने -- १८१
४२. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या परिघात धार्मिक तणाव एक आव्हान
- डॉ. विलास विठ्ठल नावदे -- १८६
४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा विषयक विचार
- डॉ. संजय गायकवाड -- १९०
४४. प्रबोधन चळवळीतील मराठी वृत्तपत्रांचे योगदान
- श्री.ज्ञानेश्वर बाळासाहेब पादर, डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ---------------------------- १९४
४५. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम --- १९८
४६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
- डॉ.पंडित महादेव लावंड --- २०३
४७. सेवाव्रती रमाबाई रानडे
- डॉ.उर्मिला क्षीरसागर -- २०६
४८. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य : एक ऐतिहासिक अवलोकन
- प्रा. डॉ. दशरथ रसाळ -- २०९
४९. जवाहरलाल नेहरूंची लोकशाहीची संकल्पना
- डॉ. हनुमंत फाटक -- २१३
५०. महात्मा गांधीजीचे ग्रामीण जीवनविषयक विचार
- डॉ.रामपुरे शीला महादेव --- २१६

ISSN No. 2394-5990

न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार

डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने
सहयोगी प्राध्यापक तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,वडणेर जि. वर्धा
मो. न. : ९६८९६४२४४९
ईमेल: vghinmine1980@gmail.com

गोषवारा :

भारतीय अर्थ विचारांमध्ये न्यायमूर्ती रानडे यांच्या विचाराचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अर्थशास्त्राच्या व्यावहारिक बाजूपासून सिद्धांताला वेगळे करता येत नाही असे म्हणून त्यांनी अर्थशास्त्रीय सिद्धांताचा चिकित्सकपणे पुनर्विचार केला. म्हणूनच त्यांनी अभिमतपंथी विचारावर त्यांनी केलेली टीका विचारात घ्यावी लागते. युरोपमध्ये व प्रामुख्याने इंग्लंडमध्ये वाढलेला अर्थविचार हा भारतासारख्या देशासाठी उपयोगी नाही हे न्यायमूर्ती रानडे चे मत मौलिक आणि त्या काळाच्या संदर्भात लक्षणीय होते. डमस्मिथ, रिकार्डो, माल्थस व मिल इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांनी विशिष्ट गृहीत तत्त्वावर आपले विचार मांडले होते. व ते सर्वत्र खरे ठरतात असा त्यांचा विश्वास होता. उदा. आर्थिक हेतूने प्रेरित मनुष्याचा स्वहिताचा दृष्टिकोन, निर्हस्तक्षेप योग्यता, उत्पादक घटकाची पूर्ण गतिशीलता इत्यादी. न्यायमूर्ती रानडे च्या मते परंपरागत सिद्धांताची ही गृहिते केवळ विशिष्ट काळातील इंग्लंडच्या बाबतीत खरी होती आणि त्या इंग्लंडमध्ये अर्थशास्त्राच्या सिद्धांताबद्दल शंका व्यक्त केली जात होती. हे सिद्धांत व्यवहारात कितपत मार्गदर्शक ठरतील याबद्दल सुद्धा मतभेद होते. आर्थिक व्यवहारातील शासकीयहस्तक्षेपासारख्या मुद्द्याबाबत त्यांना सिसमांडीचे विचार योग्य वाटत. विकासाच्या गतिमान परिस्थितीत परंपरावादी निगमन पद्धती उपयोगी ठरत नाही म्हणून त्यांनी स्वतः आगमन ऐतिहासिक स्वरूपाच्या पद्धतीचा वापर केला. अनेक विचारधारांचा अभ्यास करून त्यांनी भारतीय परिस्थितीशी अनुरूप अशा तत्त्वाचा पुरस्कार केला.

आर्थिक विकासाच्या संदर्भात भारताची वैचित्र्यपूर्ण परिस्थिती स्पष्ट करण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांचे विश्लेषण व सूचना परिपूर्ण होत्या असे म्हणता येणार नाही परंतु पुढील काळात योग्य दिशा दाखवण्यास त्यांचे विचार समर्थ होते. असे म्हणता येतील. म्हणूनच गोपाल कृष्ण गोखले यांनी असे म्हटले आहेत की कालच्या तसेच आजच्या भारतीय अर्थ विचारांचे संस्थापक न्यायमूर्ती रानडे आहे.

बिज संज्ञा (Key Word): निस्सारण, परिकल्पनात्मक, निर्हस्तक्षेप,क्रियाशून्यता, श्रम विभागणी

प्रस्तावना :

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचा उल्लेख पश्चिम भारतातील प्रबोधन युगाचे जनक असा केला जातो. ते महाराष्ट्रातील थोर समाज सुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, न्यायाधीश होते.त्यांचा जन्म १९४२मध्ये महाराष्ट्रातील निफाड, जिल्हा. नाशिक येथे झाला. त्यांच्या विचारावर व कार्यावर महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा प्रभाव होता. तर नामदार गोपाल कृष्ण गोखले यांना ते आपले गुरु मानत असत. इ. स. १८७८साली पुणे येथे झालेल्या पहिल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. त्यांनी मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून कार्य केले. १८८५मध्ये ते मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती झाले. भारताच्या इतिहासात महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा चळवळीत त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, स्त्रियांना शिक्षण घेता यावे यासाठी त्यांनी मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. शिक्षण, समाजसेवा, राजकारण तसेच अर्थकारण याबाबतीत त्यांनी अमूल्य कार्य केले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी व सामाजिक सुधारणासाठी कायम घटनात्मक व सनदशीर मार्गाचा त्यांनी पुरस्कार केला. १८८४मध्ये त्यांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व त्याद्वारे नवीन पिढीला राष्ट्रीय विचारांनी प्रेरित पाश्चिमात्य शिक्षण देण्याची सोय केली. भारतातील सामाजिक सुधारणा अधिक दृढ करण्यासाठी १८८५मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली. ते पत्रकारिता करीत असत सुबोध पत्रिका व सुधारक वृत्तपत्राच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे त्यांनी कार्य केले.त्यांनी भारतीय राजकारणात अर्थशास्त्रीय विचार रुजवण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अटी व धोरणे स्पष्ट करणारे पहिले अर्थशास्त्रज्ञ ठरतात.त्यांनी १८९८मध्ये Essays On Indian Political Economy हा प्रसिद्ध ग्रंथ

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

१४. भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा
- डॉ. अशोक भक्ते ---- ६३

१५. स्त्री–पुरुष असमानता – एक लिंगभेद व विविध दृष्टिकोन
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---- ६८

१६. महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
- डॉ. गणेश एन. बहादे ---- ७२

१७. घनकचरा प्रदूषण – कारणे, परिणाम व उपाय
- प्रा. डॉ. जया एस. सवाईथूल ---- ७६

१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गोलमेज परिषदेतील कार्य आणि महारेतरांची भूमिका
- डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर ---- ८२

१९. गडचिरोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात सन २०२२ मध्ये उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेचा मागोवा
- प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे, श्री किशोर मुकुंद्र वागडे ---- ८७

२०. पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांची कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची: एक अध्ययन
- डॉ. क्षमा डी. चव्हाण ---- ९०

२१. रामचंद्र गणेश कानडे आणि हैदरअली : एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षीरसागर ---- ९७

२२. जागतिक महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा
- डॉ. लिलाधर खरपुरिये ---- १००

२३. भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान : ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. माधुरी प्र. पाटील ---- १०३

२४. रा. रं. बोराडे यांचे ग्रामीण जीवनाला अधोरेखित करणारे कादंबरी लेखन
- डॉ. महेश वी. जोगी ---- १०७

२५. रमाई आवास योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन
- डॉ. राजेश पी कांबळे, प्रा. माया ई. डकाहा ---- १११

२६. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेले अन्नपदार्थ व त्यातील पोषक घटक आणि औषधी गुणधर्म
- मिनाक्षी दादाजी नागदेवते, डॉ.माधूरी ना. कोकोडे ---- ११४

२७. ग्रामिण विद्युतीकरणात वसंतराव नाईक यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण ---- १२०

महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. गणेश एन. बहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

सारांश :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक महत्वाचा समाज घटक म्हणजे आदिवासी समाज होय. विकासाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या एखाद्या घटकाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. भारतात स्वातंत्र्यापासून आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या संदर्भात वेळोवेळी निर्णय व योजना सरकारकडून घेण्यात येतात. तरीही आदिवासी यांच्या समस्या ह्या ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात कारण बऱ्याच वेळा सरकारच्या योजना ग्रामीण भागातील आदिवासींपर्यंत पोहचत नाहीत किंवा आदिवाशींची ग्रहणक्षमता अपुरी पडते प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी भिल्ल समाजाच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शोधनिबंध तयार करताना दुय्यम साधन सामग्री वापर केला आहे. आदिवासी भिल्ल समाजात आजही सामाजिक, आरोग्य, शैक्षणिक व आर्थिक समस्या ह्या बऱ्याच प्रमाणात आढळून येतात. कोणकोणत्या समस्या आदिवासींना आहेत याचा आढावा सदर शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

बीज संज्ञा : आदिवासी, अंधश्रद्धा, योजना, संविधान व अज्ञान.

प्रस्तावना :

जगाच्या बहुतेक सर्वच भागात आदिवासी जमात आहे. विषेशतः अमेरिका, आशिया व आफ्रिका खंडामधील देशांमध्ये आजही आदिवासी मोठ्या संख्येने आढळून येतात. युरोपमध्ये त्यांचे फार झपाट्याने आधुनिकीकरण झाल्याने आज युरोपमध्ये आदिवासी जमात म्हणून ओळखणे कठीण झाले आहे. भारतामध्ये सुद्धा आदिवासी जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असून ते संपूर्ण भारतभर पसरलेले आहेत.

नदीतील बेटाप्रमाणे समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समाज अजूनही अलिप्त आहे. इतर समाज व आदिवासी जमाती यांच्यामधील अंतर केवळ भौगोलिक नसून मुलतः आर्थिक व सांस्कृतिक स्वरुपाचे आहे. लोकशाही राज्य हे सर्व लोकांचे राज्य असल्यामुळे आदिवासी आणि इतर समाज यांच्यातील हे आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावरील अंतर कमी करणे आज आवश्यक झाले आहे. आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतातील मूळनिवासी असलेल्या विविध आदिवासी जमातींचे वास्तव्य हे सखल भागात होते. परंतु आर्यांच्या आगमनानंतर त्यांच्याशी होत असलेल्या संघर्षामुळे आदिवासींना जंगल दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. आदिवासींच्या जंगलामध्ये वास्तव्य करण्यायोग्य व शेती करण्यायोग्य जागेवर आर्यांनी ताबा मिळविला आणि सुखी संपन्न असलेल्या आदिवासींच्या वाट्याला विपन्नावस्था आली. आज आदिवासी जमाती विशिष्ट भुप्रदेशात त्यांच्या समोरील विविध समस्यांचा सामना करुन खडतर आयुष्य व्यतीत करतांना दिसून येतात.

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४५ जमाती आहेत. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रामध्ये अनुसूचित जमातीची एकूण लोकसंख्या ८,५७७,२७६ आहे. यापैकी भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, वारली, कोकणा आणि ठाकूर यांची एकत्रित संख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या ७३.३ टक्के एवढी आहे. भिल्लांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे २१.२ टक्के, त्यानंतर गोंड १८.१ टक्के, महादेव कोळी १४.३ टक्के, वारली ७.३ टक्के, कोकणा ६.७ टक्के आणि ठाकूर ५.७ टक्के अशी लोकसंख्येची विभागणी आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ आदिवासी जमाती अशा आहेत ज्यांची संख्या १००० पेक्षाही कमी आहे. देशाच्या आदिवासी लोकसंख्येच्या ५.१ टक्के आदिवासी हे महाराष्ट्रात आहेत.

आदिवासीच्या व्याख्या :

भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधले आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार राष्ट्रपतींना कोणत्याही राज्याच्या संघ क्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालांचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसुचनेद्वारे त्या राज्यात किंवा जनजातीय समाज यांचे भाग किंवा गट निर्देशित करता येतील. आदिवासी अथवा आदिम समाज या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या या वर्गाला अनेक अभ्यासक, विचारवंत आणि प्रशासक यांनी विभिन्न

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and itsimpact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ---------- ११५

२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs.Nilofar A.Gani Tamboli ---------- ११९

२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ---------- १२३

२८. डॉ.राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार
- प्रा.डॉ.भुरके नागोराव संभाजी ---------- १२७

२९. आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
- डॉ. विजय रेवजे ---------- १३१

३०. महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान
- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ---------- १३५

३१. महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ---------- १४०

३२. भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार
- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १४५

३३. समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---------- १४९

३४. महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ---------- १५४

३५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती
- डॉ. युवराज सुरवसे ---------- १५७

३६. महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार
- डॉ. रविकांत शिंदे ---------- १६०

३७. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ---------- १६३

ISSN No. 2394-5990

भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. गणेश एन. वहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

गोषवारा :

महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनात आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले होते. दरिद्री शेतकरी व शूद्रातिशूद्र हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदूच त्यांच्या कार्याचा मुख्य वर्ग होता. या ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रबिंदूकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. वाढते दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, प्रतिकुल परिस्थितीचे आघात अगतिकतेने सोसत राहण्याची वृत्ती, ब्राम्हणांच्या वर्चस्वाला मान्यता यामुळे हा वर्ग सर्व बाजूंनी नाडला जात होता. या वर्गाला लिहिता वाचता येत नव्हते, हिशोब कळत नव्हते, कायद्याची माहिती नव्हती. त्यामुळे सरकारी अंमलदार व सावकार यांना गरीब निरक्षर जनतेची फसवणूक करणे सहज शक्य होत होते.

मनुनिर्मित समाजव्यवस्थेमुळे शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधःकारात पिचत पडलेला हा दरिद्री शेतकरी इंग्रजांच्या नव्या राजवटीतही हलाखी व दुर्बलतेच्या खाली तसाच दबून होता. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा हेच होय. हे जोतीरावांनी ओळखले होते. पिढयानपिढया निःसत्व व प्रेरणाशून्य जीवनाच्या ठराविक चाकोरीतून या वर्गाला बाहेर काढायचे असेल, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. या शूद्र व अतिशूद्र वर्गाला शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करुन देता येईल. हाच विचार त्यांच्या मनात रात्रंदिवस घोळत होता. त्याचा एक भाग म्हणून त्यांनी या वर्गाला अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगून त्यांना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. अज्ञानाचे दुष्परिणाम लक्षात आले की हा वर्ग आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल, असा महात्मा फुले यांचा त्यामागे गर्भित हेतू होता आणि त्यामध्ये त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यशही आलेले दिसते.

बीजशब्द: शिक्षण, सत्यशोधक, जातीव्यवस्था, गरीबी, शिष्यवृत्ती.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीराव फुले हे कृतिशील विचारवंत होते. त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना आपल्या ग्रंथामधून जसे अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगितले तसेच विद्येमुळे होणाऱ्या लाभाचे स्वरुपही स्पष्ट करुन दाखविले. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आदी सर्व प्रकारच्या दास्यत्वातून मानवाची मुक्ती करण्याचे अगाध सामर्थ्य बुद्धीच्या, ज्ञानाच्या, विद्येच्या ठायी आहे हे त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना वारंवार निक्षून सांगितले. शिक्षण ही एक शक्ती आहे हे ओळखून या शक्तीचा समाज परिवर्तनासाठी त्यांनी प्रभावी साधन म्हणून वापर केला. यासाठीच त्यांनी ग्रंथलेखन केले. त्यातून शूद्रातिशूद्रांना विद्येचे महत्व आणि त्यापासून होणारे लाभ यांचे सांगोपांग विवेचन केले.

माणसाच्या सर्व दुःखाचे मूळ कशात असेल तर ते त्याच्या अज्ञानात आहे. किंबहुना अज्ञान हाच माणसाचा एकमेव असा दुर्धर रोग आहे आणि तो नष्ट करण्याचे मुलभूत सामर्थ्य एकट्या शिक्षणाच्या ठिकाणी आहे. महात्मा फुले यांनी हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून लोकशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. माणसाला विद्येचे महत्व समजले तर तो आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल. म्हणून त्याला प्रथम शिक्षणाचे महत्व आणि त्यापासून होणारे फायदे कोणते आहेत हे समजून सांगणे गरजेचे आहे. हे ओळखून त्यांनी लोकशिक्षणासाठी तशा आशयाची ग्रंथनिर्मिती केली.

शोषितांच्या अंगी चैतन्य निर्माण व्हावे व त्यांनी आपल्या मुला मुलींना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त करावे. ही जाणीव करुन देण्याच्या हेतूनेच महात्मा फुले शोषितांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. ते फक्त आवाहन करुनच थांबत नाहीत तर शिक्षणापासून होणाऱ्या फायद्याचेही सांगोपांग विवेचन करतात. शेतकरी विद्वान झाल्याबरोबर ते आपल्या खांद्याची आसूड टाकून लक्ष्मीस पुढे घालून आपल्या घरी नांदावयास लावण्याकरिता कधी मागेपुढे पाहणार नाहीत. हा विद्येमुळे होणारा एक फायदा महात्मा फुले ठळकपणे नोंदवितात.

ISSN No. 0975-5217

Bhairavi
भैरवी
(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध–पत्रिका)

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
सहयोगी प्राध्यापक – राजनिति विज्ञान विभाग, श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.
तहसील – हिंगणघाट, जिल्हा - वर्धा.(महाराष्ट्र राज्य) – 442307

For the paper entitled

मानव अधिकार और भारत का संविधान

Volume – 22, No. 02, 2023
in
Bhairavi भैरवी
Impact Factor: 5.1
UGC Care Group 1 Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Editor-in-Chief

Bhairavi
भैरवी

ISSN No. 0975-5217
(UGC-CARE Listed Group-I)

मानव अधिकार और भारत का संविधान

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे
सहयोगी प्राध्यापक – राजनिति विज्ञान विभाग, श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.
तहसील – हिंगणघाट, जिल्हा - वर्धा.(महाराष्ट्र राज्य) – 442307

सारांश (Abstract) :-

मानव अधिकार किसी भी मनुष्य को उसके मानव जाति में जन्म के आधार पर उपलब्ध मूल अधिकार हैं। यह सभी मनुष्यों में अपनी राष्ट्रीयता, धर्म, भाषा, लिंग, रंग या किसी अन्य विचार के बावजूद निहित है। मानव अधिकारों का संरक्षण अधिनियम, 1993 मानवाधिकारों को परिभाषित करता है: "मानवाधिकार" का अर्थ है, संविधान द्वारा प्रदत्त व्यक्ति की जीवन, स्वतंत्रता, समानता और गरिमा से संबंधित अधिकार या भारत में अदालतों में अंतर्राष्ट्रीय वाचाएं और प्रवर्तनीयादेश के लोगों के विकास के लिए मानव अधिकारों का संरक्षण आवश्यक है, जो अंततः राष्ट्रीय विकास को एक पूरे के रूप में ले जाता है। भारत का संविधान देश के प्रत्येक नागरिक को बुनियादी मानवाधिकारों की गारंटी देता है। संविधान के मर्मज्ञों ने आवश्यक प्रावधानों को पूरा करने में अपना सर्वश्रेष्ठ प्रयास किया है। हालांकि, निरंतर विकास के साथ, मानव अधिकारों के क्षितिज का भी विस्तार हुआ है। सांसद अव लोगों के अधिकारों को पहचानने और प्रतिमाओं को पारित करने, प्रावधानों को संशोधित करने और आवश्यकता पड़ने पर आदि में एक महान भूमिका निभा रहे हैं।

प्रस्तावना (Introduction) :-

मानवाधिकार मूलतः मानव जाति को दिए या मिलने वाली अधिकारों से संबंधित है। प्राचीन भारतीय ग्रन्थों में भी इनका प्रमाण मिलता है। अधिकार से उत्पन्न होने वाली कठिनाइयों का शास्त्रकारों ने पूर्वानुमान कर लिया था और इसी कारण उन्होंने त्याग, तपस्या, सहयोग, परोपकार जैसे सदगुणों के आधार पर अधिकार की अपेक्षा कर्तव्य को अति महत्वपूर्ण बताया। प्रत्येक व्यक्ति को सभी प्रकार के अधिकार देने के लिए अपने कर्तव्यों का उचित निर्वाह करना आवश्यक है। मानवीय संवेदना में आज निरंतर कमी आ रही है जिसे वैश्विक स्वीकृति को लुईस टेनकिन नामक विद्वान ने स्वीकार किया है। मानवाधिकारों का विकास और उसकी पृष्ठभूमि पर दृष्टिपात करने पर यह स्पष्ट होता है कि- 'मानव अधिकार वे अधिकार हैं जो व्यक्ति को मानव होने के कारण प्राप्त हैं। इनका आधार मानव स्वभाव में ही निहित है।'

मानवाधिकार का संबंध उन आधारभूत अधिकार और स्वतंत्रता से है जो व्यक्ति विशेष के लिए अनिवार्य हैं। नागरिक एवं राजनीतिक अधिकार; जैसे कि जीवन और स्वतंत्रता का अधिकार, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता एवं विधिश्री समक्ष समानता तथा सामाजिक, सांस्कृतिक और आर्थिक अधिकार; जैसे कि सांस्कृतिक गतिविधियों में हिस्सा लेने का अधिकार, काम करने का अधिकार एवं शिक्षा का अधिकार इत्यादि, ये ऐसे अधिकार एवं स्वतंत्रताएं हैं जो मानवाधिकार के अन्तर्गत आते हैं। स्वतंत्रता के बाद नागरिकों के व्यक्तित्व के पूर्ण विकास के लिए भारत के संविधान में मौलिक अधिकारों और नीति

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394

संशोधक

• वर्ष : ११ • मार्च २०२३ • पुरवणी अंक

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचे ऐतिहासिक विवेचन

- डॉ. एस. आर. कट्टीमनी -- १४९

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य

- कु. शुभांगी मनोहर आवारी -- १५५

राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य

- प्रा. डॉ. विठ्ठल कल्लाप्पा दळवी -- १५९

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रासंगिकता

- डॉ. गणेश पंढरीनाथ भामे -- १६३

छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांचे आरक्षण विषयक धोरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन

- डॉ. प्रज्ञा कामडी -- १७०

छ. शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य : आजची प्रासंगिकता

- सहयोगी प्राध्यापक इंगळे किशोरकुमार मनोहरराव -- १७५

मागासवर्गीयांच्या मुक्तीतील क्रांतिकारी महानायक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज : ऐतिहासिक विश्लेषण

- डॉ. निशांत निनराव शेंडे -- १७९

राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार

- आरती एन. देशमुख -- १८३

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य आणि जागृति

- डॉ. सचिन ज्ञानेश्वर मोरे -- १८७

शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत राजर्षी शाहू महाराज : ऐतिहासिक अध्ययन

- श्री. संतोष गोहोकार -- १९१

राजर्षी शाहू महाराजांचे समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीने अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य

- प्रा. केशव आप्पासाहेब नामदेव -- १९४

राजर्षी शाहू महाराजांचे समाजसुधारणा विषयातील स्त्री उद्धाराचे कार्य

- डॉ. गौतम नामदेव डाले -- १९८

ISSN No. 2394-5990

राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार

आरती एम. देशमुख
सहाय्यक प्राध्यापक, गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर
हिंगणघाट, जि. वर्धा
Email ID: deshmukharti494@gmail.com
Mo. 9226183102

शोधसार :

एखाद्या व्यक्तिमत्त्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तिमत्त्व अशी असतात जी काळालाच घडवितात. अशाच काही व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. पूर्वीच्या काळी स्त्रीने शिक्षण घेतल्यामुळे तीला अकाली वैधव्य येईल. ती कुमार्गास लागेल. दुराचरणाची प्रवृत्ती बळावेल अशी त्यावेळी स्त्रियांबद्दलचा समज होता. म्हणून शूद्र आणि अतिशूद्र जातीतील स्त्रियांना शिक्षण देणे हा त्या काळच्या सनातनी लोकांना मोठा भ्रष्टाचार वाटत असे त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे देव, धर्म आणि समाज यांच्याविरुद्ध वर्तन करणे होय. शिवाय स्त्री शिक्षण म्हणजे हिंदुधर्मावर भयंकर अत्याचार अशा तऱ्हेच्या सनातन्यांच्या समजुतीमुळे स्त्रियांना शिक्षणाचे दरवाजे बंद होते. सनातनी लोकांच्या या मनावर तीव्र आघात करुन महाराष्ट्रात प्रथम स्त्रीस शिक्षणाचे दरवाजे उघडून दिले ते महात्मा फुले यांनीच, कारण त्यांना माहित होते की, स्त्री शिक्षण म्हणजे पर्यायाने तिच्या मुलांचे शिक्षण होय. सामाजिक क्रांतीचे एक महत्वाचे शस्त्र म्हणून महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाला सुरुवात केली. त्याला पुढे घेऊन जाण्याचे कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी केले. सदर संशोधन पेपरमध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार व कार्यांचा परामर्श घेतला आहे.

बीजशब्द: स्त्री शिक्षण, विषमता, अस्पृश्यता, जातीभेद, व सुधारणा.

प्रस्तावना :

ज्या बहुजन समाजाला राजर्षी शाहू वर्ण वर्चस्वापासून मुक्त करु पाहत होते, त्या समाजातील अर्धी अधिक लोकसंख्या स्त्री वर्गाची होती आणि हा स्त्री वर्ग पुरुषी वर्चस्वाखाली व त्यांनी निर्माण केलेल्या गुलामगिरीखाली पिचत होता. जो बहुजन समाज वर्णवर्चस्वाच्या जुलमापासून मुक्त मिळवू पाहत होता, त्या समाजाने आपल्या घरातील स्त्रियांनाही आपल्या पुरुषी वर्ग वर्चस्वापासून मुक्त ठेवले पाहिजे, अशी महाराजांची व्यापक सामाजिक दृष्टी होती. या दृष्टिकोनातूनच त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत स्त्री मुक्तीसाठी कायदे जारी केले होते. राजर्षी शाहू एक संस्थानिक राजे होते, तर तितक्याच तळमळीचे कर्ते व क्रियाशील समाजसुधारक होते. स्त्री स्वातंत्र्याबद्दल आणि तिच्या विकासाबद्दल केवळ विचारच मांडून थांबले नाहीत, तर त्या विचाराला कृतीची व कार्यक्रमाची जोड त्यांनी दिली. ज्याप्रमाणे अस्पृश्यताविषयक बाबतीत त्यांनी विचार व कार्य अशा दोन्ही स्वरुपाच्या माध्यमातून वा संघटनात्मक दृष्टीकोनातून कार्य केले त्याचप्रमाणे स्त्री विकासाबाबत ते आग्रही होते. त्यांनी स्त्री विकासाबाबत एक निश्चित व आग्रही भूमिका मांडलेली होती. त्यांच्या स्त्री विकास या संकल्पनेत स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री उद्धार, स्त्री शिक्षण आणि या सर्व हिंदू समाजातील अनिष्ट प्रथांचे व त्यातून निर्माण झालेल्या समस्यांचे उच्चाटन करण्यासाठी अनेक कायदे करुन तिची अंमलबजावणी करण्याचा आग्रह धरलेला होता.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार व कार्यांचा अभ्यास करणे.
२. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या व्यक्तिमत्वाचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीवर आधारीत असून या संशोधनासाठी राजर्षी शाहू महाराज यांच्यावर लिखित साहित्य, विविध पुस्तके, मासिके, शोध प्रबंध, शासकीय प्रकाशने, संदर्भ ग्रंथ इत्यादी साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्त्री शिक्षणविषयक विचार :

नवसमाज निर्मितीसाठी प्रत्येकाला शिक्षण दिले पाहिजे ही समतावादी भूमिका राजर्षी शाहूंनी स्विकारली होती. प्रत्येकाला ज्ञान प्राप्तीचा अधिकार आहे. ज्ञानाशिवाय त्या मनुष्याचा किंबहुना

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १३ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

७२. सेंद्रिय शेती: काळाची गरज

– डॉ. गायकवाड डी.एस. ---------- ३२५

७३. आनंद यादवांच्या कवितेतील कृषी जीवन

– डॉ. नरेंद्र घरत ---------- ३२८

७४. 'सत्वर पाव गं मला' भारुडातील तत्त्वज्ञान

– रूपाली रघुनाथ वाडेकर ---------- ३३२

७५. संत साहित्य अभ्यासकांसमोरील महत्त्वपूर्ण आव्हाने

– डॉ निलेश एकनाथराव लोंढे ---------- ३३५

७६. कृषिविकास योजनांचा आढावा (विशेष सदर्भ : विस्तार व प्रशिक्षण विभाग)

– श्री. अशिष अशोक इरमल ---------- ३३९

७७. कोविड –१९ भारतीय अर्थवस्थेवर झालेली एक समस्या

– डॉ.कुर्मे स्वाती विकासराव ---------- ३४७

७८. भारत – जैवविविधता

- श्रीमती. आर. व्ही. पाटील ---------- ३४९

७९. भारतातील कृषी आणि ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांची भूमिका

- डॉ.वैशाली शेषराव पेरके ---------- ३५२

८०. राष्ट्रसंताचे सणोत्सवाबाबत विचार

- डॉ. प्रवीण कारंजकर ---------- ३५५

८१. छ.शिवाजी महाराजांचे इंग्रजांसोबतचे व्यापारविषयक धोरण

– प्रा. डॉ. संतोष रोहिदास पहारे ---------- ३५९

८२. २१ व्या शतकातील ग्रामीण कादंबरीतील कृषिजीवन

– डॉ.सुवर्णा नामदेव पाटील ---------- ३६३

८३. ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतींचे योगदान (विशेष संदर्भ :चंद्रपूर जिल्हा)

– सहा. प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने, डॉ. नितिन बी. कावडकर ---------- ३६६

८४. भाषा–बोली सहसंबंधाचा अन्वयार्थ

– प्रा. डॉ .आर. डी. कांबळे ---------- ३७०

८५. प्रशिक्षित व अप्रशिक्षित दुग्धव्यावसायिक शेतकऱ्यांचा विस्तार कार्यातील सहभाग

– डॉ. रतन रा. चौधरी ---------- ३७३

८६. प्रिन्सिपल गोपाळ गणेश आगरकरांच्या परिवर्तनवादी ग्रंथलेखनाचा ऐतिहासिक अभ्यास

– श्री. सुरेश नामदेव दांडगे ---------- ३७७

 ISSN No. 2394-5990

राष्ट्रसंताचे सणोत्सवाबाबत विचार

डॉ. प्रवीण कारंजकर
श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर ता.हिंगणघाट ,जिल्हा - वर्धा
Email -pkarnjkar rediffmail .com

सारांश :

सणऊत्सव हा महाराष्ट्रीय मानसाचा आनंदोत्सव आहे. हे राष्ट्रात कडोजी महाराजांनी याच सणउत्सवाचे तत्त्व कशासाठी समाजात रुजविले गेले त्यामागे कोणता हेतू होता याबाबतचे अभ्यासपूर्ण विवेण ग्रामगीतेच्या तेविसाव्या अध्यायात केलेले आहे. महाराष्ट्रात दिवाळी, दसरा, होळी पोळा यासारखे सणउत्सव साजरे केले जातात. हे सण उत्सव साजरे करण्यामागे ते सुरू करणयामागे कोणता हेतू होता त्यांनी अभ्यासपूर्ण मांडणी केलेला आहे. पोळया सारख्या सण ग्रामीण जीवनात कसा महत्वपूर्ण आहे. त्याद्वारे बैलाविषयी कृतज्ञता कशी व्यक्त केली जाते. शेतकन्यायावत सहसंवेदना कशा व्यक्त केल्या जातात यावरचे त्याच विचारात घेतले म्हणजे आपल्याला त्यांच्या अभ्यासची व्यक्तीमत्वाची ओळख होते.होळी सारखा सण शंकर देवतेच्या कामदेवारील विजयाचे प्रतिक किया होलीका राक्षसीच्या नाशाचे प्रतिक व भक्त प्रल्हादाच्या भक्तीचा विजय काय आहे हे दाखवतात तर दिवाळीचा सण प्रकाश पूजा करायला कसा सांगतो तसेच स्वच्छतेबाबत जागरूकता कशी निर्माण करती से दाखवून देणारा आहे. या सर्व सण उत्सवामागील मुलतत्त्वाची ओळख राष्ट्रसंतानी या समाज सापेक्ष मांडलेली आहे. सण उत्सव हे केवळ रंजनासाठी नसून त्यामागे लोकप्रबोधन लोकहित सामाजिक ऐक्य आरोग्याबाबत जागरूकता समाजक सौहार्दायों भावना होगी यावर राष्ट्रसंतानी प्रकाश टाकलेला दिसून येतो.

धर्म विचारांना काळानुरूप नवे रूप देणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज महाराष्ट्राला नवी दिशा देणारे संत होते. त्याचा आजच्या अमरावती जिल्हयातील सावली या गावी इ.स. ३० एप्रिल १९०९ [०१] मध्ये झाला सण उत्सवामागचे प्रयोजन सांगताना राष्ट्रतानी एका प्रवचनात म्हटले आहे की, आपल्या पूर्वजांनी सामाजिक गुणांची वाढ व्हावी म्हणून उत्सव निर्माण केले आहेत.[०२] अशा प्रकारे सण उत्सयाचे काळानुरूप महत्व त्यांनी मागीतले आहे. सण उत्सव है मानवाच्या प्रगतीस पोशक आहेत यावर त्यांनी भाष्य केलेले आहे. राष्ट्रसंत म्हणतात -

उत्सवप्रिय मानवाचा स्वभाव / सणवार मुहूर्तांचा यासि गौरव
विशेष कार्यासाठी धाव / नेहमी त्याची ।[०३]

अशाप्रकारे मनुष्याला सण उत्सवाने आकर्षण पूर्वापार आहे हे दाखवून दिलेले आहे मात्र हे सणवार प्रगतीसाठी असावे असेही त्यांनी म्हटले आहे.

उत्तम गती तोचि उत्सव / एरव्ही मोले घेतले उपद्रव
तैसे न व्हाया करावे गाव / संघटीत आणि क्रियाशिल[०४]

कोणताही सण उत्सव हा प्रगतीला पोषक असावा नाहीतर पैसा खर्च करून डोके दुःखी विकण्यासारखा प्रकार नसावा ज्याकडे व्यक्तीची व ग्रामाची प्रगती होईल त्याच आचार विचार बदलतील व्यक्ती व गाव संघटीत होउन सर्वात उत्साहाचे वातावरण तयार होईल तोच खरा उत्सव होय असे राष्ट्रताना म्हणायचे आहे . तुकडोजी महाराजाची ग्रामसुधारणा ग्रामनिर्माण अशाप्रकारे सण उत्सवाचा विचार सोबत होऊन चालतांना दिसतो.

उत्सवाच हेतू :

राष्ट्रसंतानी सणउत्सवाची परंपरा सुरू होण्यामागची कारणे ग्रामगीतेच्या ते विसाव्या अध्यायात सांगीतलेली आहेत. केवळ व केवळ मनोरंजनासाठी नसून त्यामागे वैचारिक अधिष्ठान आहे. मनुष्याला एकत्र ठेवणे. त्याच्यातील सद्गुणांना वाच देणे त्याच्यामधील चांगुलपणा वाढीस लावणे अशा सद्कार्यासाठी हे सणउत्सव सुरू झालेले आहेत असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात!

पूर्वजांनी जो हेतू योजिला /तो पाहिजे समजोनि घेतला ।
त्याच उद्देशाप्रमाणे झाला/ पाहिजे सणवार ।[०५]

आपल्या पूर्वजांनी ज्या मुख्य हेतूने सण उत्सव सुरू केलेत ती हेतू आपण लक्षात घ्यायला पाहिजे आणि त्याला आचरणात आणायला पाहिजे हे सण उत्सवा मागील तत्व राष्ट्रसंतानी आपल्या समोर मांडलेले आहे. दीवाळी, दसरा, होळी, पोळा यासारखे मण उत्सव सुरू करण्यामागे आपल्या पूर्वजांचा हेतू मनुष्याला मनुष्यत्व प्रदान करणे, प्रगती करणे त्याच्यात बंधुभाव निर्माण करणे होता दोबाली मागे स्वच्छता, प्रकाशपूजनाची,

ISSN: 0974-8946

अनुसन्धान-प्रकाशन-विभागीया त्रैमासिकी शोध-पत्रिका

शोध-प्रभा

(A REFERRED & PEER-REVIEWED QUARTERLY RESEARCH JOURNAL)

Year 48, Issue-2 (January-March) 2023

प्रधानसम्पादकः
प्रो.रमेशकुमारपाण्डेयः

सम्पादकः
प्रो.शिवशङ्करमिश्रः

सहसम्पादकः
डॉ. ज्ञानधरपाठकः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली-110016

शोध-प्रभा
ISSN: 0974-8946

PAPER PARTICULAR

PAGE NO.

THE METAPHYSICS OF EVIL IN JOHN WEBSTER'S THE DUCHESS OF MALFI 01
Dr Anshika Makhijani

LEADING THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOWARDS THE DIRECTION OF INCLUSION AND EQUITY 04
Dr. Anita Makarand Belapurkar

कथाकार दिवाकर कृष्ण 09
डॉ. अनिता वाळके

ROLE OF MSME'S IN THE INDIAN ECONOMY - AN OVERVIEW 12
Vaishali Laxman Patil/Dr. Jayashri Purushottam Sarode

CLOUD COMPUTING'S EFFECTS ON EDUCATION SECTOR 19
Mrs. Ashwini Paresh Thopte/Mrs. Sameena Jamadar

THE VARIOUS APPROACHES OF UTILITY OF DIGITAL PAYMENTS APPLICATIO IN INDIA 22
Dr. Charushila Padmakar Thakur

INSIGHTS INTO THE IMPACT OF DIGITAL CURRENCIES (CRYPTOCURRENCIES) ON THE INDIAN ECONOMY 25
Dr. Hitesh M. Dadmal

नामदेव ढसाळांच्या कवितेतील सामाजिक आशय 31
डॉ. जगदीश्वर मेश्राम

MULTICULTURALISM IN THE POETRY OF NISSIM EZEKIEL 34
Dr. Jitendra B. Patil

मूकनायक या वृत्तपत्रातून प्रतिबिंबित होणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार दर्शन: एक ऐतिहासिक विश्लेषण 38
डॉ. पंकज बा. मून

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION 44
Dr. Sajjan D. Gaikwad

DEVELOPING METACOGNITIVE SKILLS: PREPARING STUDENTS FOR LIFELONG LEARNING 49
Dr. Shaikh Wasim

मूकनायक या वृत्तपत्रातून प्रतिबिंबित होणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार दर्शन: एक ऐतिहासिक विश्लेषण

डॉ. पंकज वा. मून, प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर हिंगणघाट, जि. वर्धा

===

सारांश:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मूकनायक' या वृत्तपत्रातून लिखाण करुन सर्व प्रथम प्रबोधनात्मक चळवळीची पायाभरणी केली. मूकनायक हे वृत्तपत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भावी वाटचालीची दिशा स्पष्ट करणारे होते. त्यांनी मूकनायकात एकूण 14 लेख लिहिले. या लिखाणात त्यांनी मूकनायक सुरु करण्याची उद्दिश्ट्यो, तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्था, बहिष्कृत वर्गाची स्थिती व जातीव्यवस्थेच्या मुळाशी असणारे अर्थकारण त्याचबरोबर स्वदेषीच्या नावाखाली भारतात निर्माण झालेली भांडवलषाही व्यवस्था याचा ऊहापोह केला आहे. ब्रिटिश आगमनाच्या वेळची सामाजिक स्थिती, आर्थिक स्थिती, जहालवाद व मवाळवाद, आधी स्वराज्य की सुराज्य, ब्रिटिषांचे इंग्रजी शिक्षण, बहिष्कृत समाजाचे स्थान अषी ऐतिहासिक मांडणी त्यांनी मूकनायकातून केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखाणाचा केंद्रबिंदू बहिष्कृत तरुण होता. बहिष्कृत तरुणांमध्ये जागृती करुन संघटन निर्माण करण्यासाठी प्रेरित केले. मूकनायक हे वृत्तपत्र अल्पकाळात बंद पडले असले तरी त्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार भविश्यातील चळवळीची दिषा स्पष्ट करणारे होते. मूकनायक या वृत्तपत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व ऐतिहासिक अषा विशयावर लिखाण केले व त्या लिखाणात मांडलेले विचार आजही अपरिहार्यक असून त्यांच्या लेखनातील स्पश्टता व भेदकता काळाचा वेध घेणारी आहे. या सर्व लिखाणातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्वाचे विविध पैलू अधिक स्पश्टपणे या प्रस्तुत शोधनिबंधातून अभ्यासकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द: हिंदू धर्म, समाजव्यवस्था, स्वराज्य, सुराज्य, जहाल व मवाळ, जातीव्यवस्था, बहिष्कृत समाज.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'मूकनायक' या वृत्तपत्रातील लेखात व्यक्त झालेले विचार समाजापुढे आणून त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

पूर्व कल्पना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मूकनायकातील लिखाण हे बहिष्कृत समाजावर होणाÚया अन्यायाला वाचा फोडणारे होते व बहिष्कृत तरुणांना प्रेरित करणारे होते.

प्रस्तावना

इ. स. 1919 ला साऊथबरो कमिशन पुढे अस्पृष्यांच्या समस्या मांडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या राजकारणामध्ये पाऊल टाकले. आपल्या विचाराची बहिष्कृत समाजापुढे मांडणी करण्यासाठी व अस्पृष्यांच्या प्रष्नाला वाचा फोडण्यासाठी एका वृत्तपत्राची उणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना झाली व त्यानंतर कोल्हापूर संस्थानाचे राजे राजश्री षाहू महाराज यांच्या मदतीने 31 जानेवारी 1920 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मूकनायक' या पाक्षिकाची सुरुवात केली. आजच्या काळात नावारुपाला आलेली आंबेडकरी चळवळ ही बहिष्कृत हितकारणी सभेच्या स्थापनेपासून सुरु होते. असे सर्वत्र मानले जाते. परंतु या चळवळीची पार्ष्वभूमी 'मूकनायक' या पाक्षिकाने तयार केली असे म्हणायला हरकत नाही. 'मूकनायक' या पाक्षिकाच्या माध्यमातून डॉ. अ◌ंबेडकरांनी बहिष्कृत समाजाला नवा मार्ग दाखविला. 'मूकनायक' हे वृत्तपत्र अल्पकाळात बंद पडले तरी बहिष्कृत समाजाला जागृत करण्याचा तो डॉ. आंबेडकरांचा पहिला प्र् यत्न होता हे सत्य आहे. बहिश्कृताना सामाजिक, राजकीय व आर्थिकदृश्ट्याा स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची प्रेरणा 'मूकनायक'च्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी निर्माण केली. 'मूकनायक' या वृत्तपत्रातील लिखाणातून डॉ. आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्वाचे विविध पैलू प्रतिबिंबित होतात. प्रस्तुत शोधलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्वाचा 'मूकनायक' या वर्तमानपत्राच्या संदर्भात शोधन घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

मूकनायकाची उद्दिष्टे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ अस्पृष्य समाजासाठी चळवळ चालवण्याची भूमिका पक्की केली होती. त्यामुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ३ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ.सुनिल हेळकर • प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड • प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

६०. राजर्षी शाहू महाराजांचे महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय विकासातील योगदान
- प्रा.डॉ.दादासाहेब दामोधर हाके ---------- २४६

६१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची व कार्याची प्रासंगिकता
- डॉ. सतीश खरात ---------- २५२

६२. राजर्षी शाहू महाराज-एक लोक कल्याणकारी राजा
- डॉ. रुपेश एम.मेश्राम ---------- २५६

६३. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि कुंभार समुदाय
- डॉ. रामचंद्र वसंत कुंभार ---------- २६१

६४. छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळातील ख्रिश्चन मिशनरी (१८९४-१९२२)
- डॉ. अंबादास क. मंजुळकर ---------- २६५

६५. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज: मानवी हक्क संरक्षक दृष्टा राजा
- प्रा.डॉ.प्रकाश निवृत्ति चौधरी ---------- २६८

६६. राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य
- प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन ---------- २७४

६७. छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा
- प्राध्यापक निलेश जमदाडे ---------- २७८

६८. छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक कार्य
- प्रा.डॉ.प्रतापसिंह माने ---------- २८१

६९. छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य
- प्रा.संजय वामन सावळे ---------- २८५

७०. छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचे योगदान
- प्रा. डॉ. उध्दव मनोहर घोडके, प्रा. अमोल जगन्नाथ वीर ---------- २९०

७१. छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांनी भौगोलिक परिस्थितीला अनुसरुन केलेला विकास
- डॉ. समाधान धर्मा शिंदे, डॉ. उध्दव मनोहर घोडके ---------- २९२

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा
pankajmoon.1982@gmail.com
मो. ९५७९४९५४२७

गोषवारा :

राजर्षी शाहू महाराज हे संस्थानिक तर होतेच पण त्याचबरोबर ते समाजसुधारक होते. महाराष्ट्रात महात्मा फुले नंतर सर्वसामान्य माणसांच्या कल्याणाकरिता त्यांनी कार्य केलेले आहे. त्यांचे शैक्षणिक कार्य हे त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारसरणीवर आधारित आहे. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य अत्यंत प्रभावशाली व क्रांतिकारक होते. शिक्षणाकडे त्यांनी अत्यंत चिकित्सक व सुधारणावादी दृष्टिकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शिक्षण हे एका बाजूने सामाजिक व राष्ट्रीय गरज म्हणून पाहिले, तर दुसरीकडे वैयक्तिक विकासाची गुरुकिल्ली असल्याचे त्यांचे मत होते. पाश्चिमात्य विचारसरणीच्या प्रभावामुळे कदाचित राजर्षी शाहूंचा दृष्टिकोन अशा स्वरुपाचा तयार झाला असावा. त्यांनी आधुनिक शिक्षण प्रणालीचा अंगीकार केला म्हणूनच ते शिक्षणाचा प्रसार करु शकले. राजर्षी शाहूंनी शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणांना खास अग्रक्रम व विशेष प्राधान्य दिले होते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीजशब्द: शिक्षण, विषमता, अज्ञान, शेतकरी व मजूर.

प्रस्तावना :

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी सर्वसाधारणपणे हिंदुस्थानातील व विशेषकरुन करवीर संस्थानातील शिक्षणाची वा शैक्षणिक स्थितीचे अवलोकन करीत असतांना ते असे म्हणतात, शिक्षणाच्या बाबतीत आमचा गतकाळ म्हटला म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एकाच जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनू आणि त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी त्या त्या वेळच्या ध्येयाला अनुसरुन निरनिराळ्या जातीच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचले, आणि खालच्या जातीच्या लोकांना विद्या मंदिराचे दरवाजे बंद करण्यात आले. त्यांचे स्वतःचे धर्मग्रंथ आणि वेद हे सुद्धा वाचण्याची त्यांना मनाई होती.[१]

आपल्या समाज बांधवापासून दूर जाणारी वा त्यांच्यात अंतर ठेवून वागणारी वा तशी प्रवृत्ती निर्माण करणारी शिक्षण पद्धती त्यांना अभिप्रेत नव्हती असे खालील घटनावरुन दिसून येते. १९१६ मध्ये दिल्ली येथे राजकुमाराची एक परिषद भरली होती, त्यात राजर्षी शाहूंनी एक टिप्पणी पाठवली होती. त्यात राजकुमाराच्या शिक्षणाबद्दल राजर्षी शाहूंनी प्रदर्शित केलेले विचार आजही महाराष्ट्रातील सुशिक्षित उच्चभ्रू समाजाने मनन करण्यासारखे आहेत. संस्थानिकांनी आपल्या मुलांना कोणत्या पद्धतीने व कशा प्रकारचे शिक्षण द्यावे ते ठरवण्याची त्यांना पूर्ण मोकळीक असली पाहिजे. त्यात बाहेरुन प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप होणे इष्ट नाही. राजकुमाराच्या शिक्षणासाठी भारतात जी महाविद्यालये काढण्यात आलेली आहेत, त्यांची व्यवस्था समाधानकारक नाही. या संस्थानात शिक्षण घेणारे राजकुमार आपल्या प्रजाजनापासून मनाने दुरावतात. आपली भाषा, धर्म व संस्कृती याविषयी त्यांना आत्मीयता आणि अभिमान वाटेनासा होतो. पोशाख रितीरिवाज व बोलणे, चालणे यात इंग्रजाचे अनुकरण करुन स्वकियाच्या जीवनसरणीकडे ते तुच्छेतेने पाहू लागतात. पुढील आयुष्यात त्यांना राज्यकारभाराची जी जबाबदारी पार पाडावी लागणार, त्या दृष्टीने त्यांची अशी मनोवृत्ती बनने श्रेयस्कर नाही.[२]

संशोधनाची उद्दिष्ये :

१. राजर्षी शाहू महाराजांच्या शिक्षणविषयक कार्याचा अभ्यास करणे.
२. शाहू महाराजांची सर्वांगिण शिक्षण संकल्पना समजून घेणे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार लक्षात घेतल्यास असे दिसून येते की, त्यांचे विचार हे मूलगामी व सत्यावर आधारित होते. वास्तविक पाहता बऱ्याच वेळेस व्यक्तिच्या विचारात व प्रत्यक्ष आचारात खूप फरक असतो. जे लोक बोलतात तसे कृतीत आणतील असे नाही. परंतु राजर्षी शाहूंनी

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे–माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
– प्रा. डॉ. अशोक सटवा माहुरे ---------- २१९

५२. पांडुरंगशास्त्री आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्वचिंतक
– प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे ---------- २२२

५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
– प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन ---------- २२५

५४. समाजसुधारक – लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
– प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे ---------- २२९

५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
– प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव बिरादार ---------- २३४

५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
– प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे, प्रा. नील जनार्धन नागभिडे ---------- २३९

५७. सर्वोदय विचाराधारित स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यावरणवादी चळवळी
– प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ---------- २४४

५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
–प्रा. शरद अर्जुन वाघ ---------- २४९

५९. बालमजुरी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
–प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे ---------- २५२

६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
–प्रा. संतोष मारकवाड ---------- २५५

६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यतांविषयी विचार
– प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण ---------- २५९

६२. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक,शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
– प्रा.अनिल कांबळे ---------- २६४

६३. भारतातील समाजसुधारणा चळवळ
– प्रा.डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा ---------- २६७

ISSN No. 2394-5990

महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य

प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

गोषवारा :

एखाद्या व्यक्तिमत्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तिमत्व अशी असतात जी काळालाच घडवीतात. अशाच काही व्यक्तिमत्वांपैकी एक म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. इ. स. १८९४ साली कोल्हापूरच्या गादीवर बसलेले राजर्षी शाहू महाराज हे महाराष्ट्रातील एक वादळी व्यक्तिमत्व होय. त्यांनी आपल्या ध्येय धोरणांनी आणि राज्यकारभार करण्याच्या पद्धतीमुळे कोल्हापूर संस्थानच नव्हे तर संबंध महाराष्ट्र आणि भारत देशामधील सामान्य गरीब माणूस स्वाभिमानी जीवन जगण्यासाठी प्रयत्न करु लागला. आपल्या २८ वर्षाच्या कारकीर्दीमध्ये शाहू महाराजांनी केलेल्या कार्यामुळे ते केवळ कोल्हापूरचेच राजे राहीले नाहीत तर अखिल महाराष्ट्र आणि संपूर्ण मानवी समाजाचे, मानवतेचे सम्राट बनले. पददलित आणि बहुजन समाजाच्या गळ्यातील ताईत बनले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षानंतर देखील सरकारला या पददलित बहुजनाच्या विकासासाठी प्रभावी उपाययोजनांची अंमलबजावणी करता येऊ शकली नाही, जी दृष्टी बाळगता आली नाही त्या उपाययोजना शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानामध्ये अमलात आणल्या होत्या. त्या सुधारणा आजच्या काळात नवलाईच्या ठरतात, त्यामुळे शाहू महाराज हे अलौकीक कार्य करणारे महापुरुष होते असे म्हणावे लागेल. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये शाहू महाराज यांच्या विविध कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीजशब्द: शिक्षण, अस्पृश्यता, जातीभेद, अंधश्रद्धा, सुधारणा.

प्रस्तावना :

राज्यकारभार हाती घेतल्यापासून ते प्रारंभीच्या काही वर्षापर्यंत महाराजाच्या जीवनाचा अभ्यास केला असता, असे स्पष्ट दिसून येते की, महाराजाच्या दत्तविधानानंतर ते राज्यकारभार हाती घेण्यापर्यंत. शिक्षण घेण्यासाठी उत्तरेत राजकोट येथे आणि दक्षिणेत धारवाड येथे गेल्यामुळे त्यांचा महात्मा फुलेच्या विचारांशी संबंध आला नसावा. पुन्हा राज्यकारभार हाती घेतल्यानंतर ते इ. स. १८९९ च्या वेदोक्त प्रकरणापर्यंत महाराजाचे आचरण परंपरागत पद्धतीनेच होते. या काळापर्यंत ते वैदीक कर्मकांडावर विश्वास ठेवणारे होते. कुटुंबात सर्व धार्मिक विधी ब्राम्हणी परंपरेप्रमाणचे होत असत. म्हणजेच महाराजाला स्वतः या समाजव्यवस्थेचा अनुभव आल्यानंतर पददलिताच्या उद्धाराच्या कार्याकडे महाराज अधिक आकर्षित झालेले दिसून येतात.

अस्पृश्य समाजाचा उद्धार करण्याच्या ज्या अनेक उपाययोजना शाहू महाराजांनी केल्या, या समाजाहून भिन्न, पण त्याहूनही अधिक उपेक्षित असा एक मोठा समाज, भटक्या, विमुक्त जातींचा समाज हाही त्यांच्या कनवाळू नजरेतून सुटला नाही. हा एक त्यांनी बहिष्कृतांसाठी केलेल्या थोर कार्यांचा विशेष मानावा लागेल. ढोरांशिवाय शेतकऱ्यास मोटेस कातडे मिळणार नव्हते. चांभाराशिवाय पायतण मिळणार नव्हते. मांगाशिवाय मोटेचा नाडा, गुराढोरांना कासरे मिळणार नव्हते आणि महाराशिवाय तर गावची बिगारी कामे होणार नव्हती. म्हणून गावगाड्याने त्यांच्या उदरनिर्वाहाची काही ना काही व्यवस्था लावली होती. अगदी हलक्या दर्जाचे हा असेनात पण बलुत्याचे हक्क दिले होते. त्यांना एक-दोन खणाचे का असेना पण घर होते. अस्पृश्यांना स्पृश्य जातींनी दहा हात लांब ठेवले असले तरी गावगाड्यातील त्यांचे अस्तित्व व साहचर्य अपरिहार्य म्हणून का होईना पण समाजाने मान्य केले होते.

भटक्या-विमुक्त जातीच्या वाट्याला यापैकी काहीही आलेले नव्हते. या जाती गावगाड्याचे अंग नव्हते. त्यांना स्वतःचे गावच नव्हते. तर त्या गावगाड्यात येणार कशा? एका गावाहून दुसऱ्या गावी सतत भटकंती करीत राहणाऱ्या या जाती म्हणजे एक वेगळेच जग होते. त्यांचा गावगाड्याच्या संस्कृतीशी काही संबंध नव्हता. या जाती आदिम जमातींचे अवशेष म्हणून वावरत होत्या. एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्राप्रमाणे त्यांचे कायदेकानून स्वतंत्र होते. त्यानुसार होणारा न्यायनिवाडाही वेगळा होता. हा न्यायनिवाडा करणाऱ्या त्यांच्या जातीपंचायती स्वतंत्र होत्या. त्यांचा तथाकथित सुसंस्कृत समाजाच्या कायदेकानूनाशी अथवा न्याय व्यवस्थेशी काही संबंध नव्हता.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ३ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.सुनिल हेळकर ● प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड ● प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२४. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य
- प्रा.डॉ. जवाहर मोरे ---------- ९७

२५. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता
- डॉ. अंकुश तुकाराम करपे ---------- १००

२६. शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज
- प्रा. संपतराव माणिकराव गर्जे ---------- १०५

२७. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचा समाजसुधारणेच्या संदर्भातील तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीकोण
- डॉ. उध्दव न. कांबळे ---------- ११०

२८. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार आणि समाजसुधारणा
- डॉ. उध्दव न. कांबळे ---------- ११४

२९. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील उल्लेखनीय योगदान
- डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर ---------- ११८

३०. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास
- डॉ. रेश्मा अणवेकर ---------- १२१

३१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य
- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १२६

३२. सर्वंकष सुधारणांचे पुरस्कर्ते राजर्षी शाहू महाराज
- किशोर जनार्दन लांडेपाटील ---------- १३०

३३. छत्रपती शाहू महाराज : सामाजिक क्रांतीचे आधारस्तंभ
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ---------- १३५

३४. राजर्षी शाहू महाराज यांची समतावादी दृष्टी व समकालीन प्रस्तुत
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ---------- १३९

३५. मानवतावादी व्यक्तिमत्व – राजश्री शाहू महाराज
- प्रा. डॉ. आनंदा एम. काळवांडे ---------- १४४

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य

डॉ. गणेश एन. बहादे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा
Email ID: ganeshbahade94@gmail.com
मो. ९०४९६७३१६४

गोषवारा :

भारताच्या सामाजिक इतिहासात सामाजिक विचार मांडून ते अंमलात व प्रत्यक्ष स्वरुपात उतरवण्याच्या दृष्टीने जे कार्य २० व्या शतकात ज्या महापुरुषांनी केले, त्यात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज हे अग्रगण्य होते. तत्कालीन समाज व्यवस्थेतील जातीवाद, अस्पृश्यता, शिक्षण इत्यादीमुळे भारतीय समाज जीवन या समस्यांनी त्रस्त बनले होते. त्याचे निवारण करण्यासाठी समाज व्यवस्थेच्या वस्तुनिष्ठ आकलनाची व ऐतिहासिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता लक्षात घेऊन, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांची त्या संदर्भातील विचाराची मांडणी त्यांनी केलेल्या त्यांच्या भाषणातून व्यक्त झालेली दिसून येते. एकूणच राजर्षी छत्रपती शाहूंच्या या विचारात समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन असलेला दिसून येतो. आधुनिक समाजाच्या रचनेच्या अभ्यासात सामाजिक विचाराचा आधार घ्यावा लागतो. कारण सामाजिक सत्याचे आकलन त्याशिवाय शक्य नाही. समाजशास्त्रीय विचारातून निर्माण झालेल्या सिद्धांताचा उपयोग भविष्यातील समाजाच्या स्वरुपाच्या आकलनासाठी आवश्यक आहे. या पार्श्वभूमीवर राजर्षी छत्रपती शाहूंचे सामाजिक विचार व कार्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

बीजशब्द : प्रशासन, शिक्षण, कला, क्रीडा, शेती, उद्योगधंदे, आरोग्य.

प्रस्तावना :

राजर्षी छत्रपती शाहूंची कारकीर्द केवळ कोल्हापूर संस्थानच नव्हे, तर साऱ्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाला कलाटणी देणारी ठरली. त्यांच्या ध्येयवादी दृष्टिकोनातून नियोजनपूर्वक केलेल्या बहुविध व सर्वकष सुधारणांमुळे कोल्हापूर संस्थानातील जनतेच्या जीवनावर दूरगामी स्वरुपाचे परिणाम झाले. त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील जनतेमध्ये देखील सामाजिक क्रांती घडून येण्यास सुरुवात झाली. राजर्षी शाहूंनी सामान्य जनतेची सर्वांगिण प्रगती विविध मार्गांनी पण ते शक्य तो लवकर साधावी हे ध्येय नजरेसमोर ठेवून राजर्षी शाहूंनी निष्ठापूर्वक राज्यकारभार केला. त्यांनी प्रशासन, शिक्षण, कला, क्रीडा, शेती, उद्योगधंदे, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. राजर्षी शाहूंच्या प्रेरणेने, प्रोत्साहनाने व अविरत परिश्रमाने महाराष्ट्रात अभूतपूर्व स्वरुपाची सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु झाली आणि महाराष्ट्राचा कायाकल्प घडून आला.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :

१) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्यांचा आढावा घेणे.
२) राजर्षी शाहू महाराज यांच्या सर्वधर्म समभाव तत्वाचा अभ्यास करणे.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार व कार्य :

प्राथमिक शिक्षण :

राजर्षी शाहू उदामतवादी शिक्षणापासून ते तांत्रिक शिक्षणापर्यंत आणि अस्पृश्यांच्या शिक्षणापासून ते स्त्री शिक्षणापर्यंत दूरच्या नजरेने पाहणारे एक जाणते शिक्षण पुरस्कर्ते व प्रसारक होते. छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेल्या सुधारणा वरवरच्या नव्हत्या तर अगदी मुलगामी स्वरुपाच्या होत्या. महाराजांनी इ. स. १९१६ साली कोल्हापूर संस्थानामध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले. गावातील कोणतेही मुल शिक्षणापासून वंचित राहू नये याची गावातील शाळेच्या मुख्याध्यापकावर जबाबदारी सोपवली. शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलाची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून ७ दिवसाच्या आत मुलांच्या आई वडीलांनी आपली मुले शाळेत पाठवावित. ती मुले जर शाळेत आली नाहीत तर अशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकाची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तराने मामलेदारास कळवावित, मामलेदाराने त्यांचे म्हणणे ऐकून घ्यावे व संयुक्तिक उत्तर न दिसल्यास प्रत्येक मुलाबद्दल एक रुपया दंड करावा. अशा प्रकारचे महाराजांनी २१ सप्टेंबर १९१७ ला फर्मान काढले होते. अत्यंत महत्वाची बाब म्हणजे त्या कायद्याची त्यांनी कडक अंमलबजावणी केली. २५ जुलै १९१७ रोजी महाराजांनी मोफत

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश डेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and itsimpact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ---------- ११५

२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs.Nilofar A.Gani Tamboli ---------- ११९

२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ---------- १२३

२८. डॉ.राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार
- प्रा.डॉ.भुरके नागोराव संभाजी ---------- १२७

२९. आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
- डॉ. विजय रेवजे ---------- १३१

३०. महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान
- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ---------- १३५

३१. महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ---------- १४०

३२. भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार
- डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- १४५

३३. समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---------- १४९

३४. महिला सबलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ---------- १५४

३५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती
- डॉ. युवराज सुरवसे ---------- १५७

३६. महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार
- डॉ. रविकांत शिंदे ---------- १६०

३७. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ---------- १६३

ISSN No. 2394-5990

भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. गणेश एन. बहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

गोषवारा :

महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनात आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले होते. दरिद्री शेतकरी व शूद्रातिशूद्र हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदूच त्यांच्या कार्याचा मुख्य वर्ग होता. या ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रबिंदूकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. वाढते दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, प्रतिकुल परिस्थितीचे आघात अगतिकतेने सोसत राहण्याची वृत्ती, ब्राम्हणांच्या वर्चस्वाला मान्यता यामुळे हा वर्ग सर्व बाजूंनी नाडला जात होता. या वर्गाला लिहिता वाचता येत नव्हते, हिशोब कळत नव्हते, कायद्याची माहिती नव्हती. त्यामुळे सरकारी अंमलदार व सावकार यांना गरीब निरक्षर जनतेची फसवणूक करणे सहज शक्य होत होते.

मनुनिर्मित समाजव्यवस्थेमुळे शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधःकारात पिचत पडलेला हा दरिद्री शेतकरी इंग्रजांच्या नव्या राजवटीतही हलाखी व दुर्बलतेच्या खाली तसाच दबून होता. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा हेच होय. हे जोतीरावांनी ओळखले होते. पिढयानपिढया निःसत्व व प्रेरणाशून्य जीवनाच्या ठराविक चाकोरीतून या वर्गाला बाहेर काढायचे असेल, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. या शूद्र व अतिशूद्र वर्गाला शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करून देता येईल. हाच विचार त्यांच्या मनात रात्रंदिवस घोळत होता. त्याचा एक भाग म्हणून त्यांनी या वर्गाला अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगून त्यांना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. अज्ञानाचे दुष्परिणाम लक्षात आले की हा वर्ग आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल, असा महात्मा फुले यांचा त्यामागे गर्भित हेतू होता आणि त्यामध्ये त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यशही आलेले दिसते.

बीजशब्दः शिक्षण, सत्यशोधक, जातीव्यवस्था, गरीबी, शिष्यवृत्ती.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीराव फुले हे कृतिशील विचारवंत होते. त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना आपल्या ग्रंथामधून जसे अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगितले तसेच विद्येमुळे होणाऱ्या लाभाचे स्वरुपही स्पष्ट करुन दाखविले. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आदी सर्व प्रकारच्या दास्यत्वातून मानवाची मुक्ती करण्याचे अगाध सामर्थ्य बुद्धीच्या, ज्ञानाच्या, विद्येच्या ठायी आहे हे त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना वारंवार निक्षून सांगितले. शिक्षण ही एक शक्ती आहे हे ओळखून या शक्तीचा समाज परिवर्तनासाठी त्यांनी प्रभावी साधन म्हणून वापर केला. यासाठीच त्यांनी ग्रंथलेखन केले. त्यातून शूद्रातिशूद्रांना विद्येचे महत्व आणि त्यापासून होणारे लाभ यांचे सांगोपांग विवेचन केले.

माणसाच्या सर्व दुःखाचे मूळ कशात असेल तर ते त्याच्या अज्ञानात आहे. किंबहुना अज्ञान हाच माणसाचा एकमेव असा दुर्धर रोग आहे आणि तो नष्ट करण्याचे मुलभूत सामर्थ्य एकट्या शिक्षणाच्या ठिकाणी आहे. महात्मा फुले यांनी हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून लोकशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. माणसाला विद्येचे महत्व समजले तर तो आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल. म्हणून त्याला प्रथम शिक्षणाचे महत्व आणि त्यापासून होणारे फायदे कोणते आहेत हे समजून सांगणे गरजेचे आहे. हे ओळखून त्यांनी लोकशिक्षणासाठी तशा आशयाची ग्रंथनिर्मिती केली.

शोषितांच्या अंगी चैतन्य निर्माण व्हावे व त्यांनी आपल्या मुला मुलींना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त करावे. ही जाणीव करुन देण्याच्या हेतूनेच महात्मा फुले शोषितांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. ते फक्त आवाहन करुनच थांबत नाहीत तर शिक्षणापासून होणाऱ्या फायद्याचेही सांगोपांग विवेचन करतात. शेतकरी विद्वान झाल्याबरोबर ते आपल्या खांद्यावी आसूड टाकून लक्ष्मीस पुढे घालून आपल्या घरी नांदावयास लावण्याकरिता कधीं मागेपुढे पाहणार नाहीत. हा विद्येमुळे होणारा एक फायदा महात्मा फुले ठळकपणे नोंदवितात.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक १ – मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे • प्रा. डॉ. नागोराव भुरके • प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

ISSN No. 2394-5990

१४. भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा

– डॉ. अशोक भक्ते ---------- ६३

१५. स्त्री–पुरुष असमानता – एक लिंगभेद व विविध दृष्टिकोन

– डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ---------- ६८

१६. महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

– डॉ. गणेश एन. बहादे ---------- ७२

१७. घनकचरा प्रदूषण – कारणे, परिणाम व उपाय

– प्रा. डॉ. जया एस. सवाईथूल ---------- ७६

१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गोलमेज परिषदेतील कार्य आणि महारेतरांची भूमिका

– डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर ---------- ८२

१९. गडचिरोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात सन २०२२ मध्ये उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेचा मागोवा

– प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे, श्री किशोर नुकूंद्र बागडे ---------- ८७

२०. पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांची कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची: एक अध्ययन

– डॉ. क्षमा डी. चव्हाण ---------- ९०

२१. रामचंद्र गणेश कानडे आणि हैदरअली : एक ऐतिहासिक अध्ययन

– डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षीरसागर ---------- ९७

२२. जागतिक महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा

– डॉ. लिलाधर खरपुरिये ---------- १००

२३. भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान : ऐतिहासिक अध्ययन

– डॉ. माधुरी प्र. पाटील ---------- १०३

२४. रा. रं. बोराडे यांचे ग्रामीण जीवनाला अधोरेखित करणारे कादंबरी लेखन

– डॉ. महेश बी. जोगी ---------- १०७

२५. रमाई आवास योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

– डॉ. राजेश पी कांबळे, प्रा. माया ई. डकाहा ---------- १११

२६. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेले अन्नपदार्थ व त्यातील पोषक घटक आणि औषधी गुणधर्म

– मिनाक्षी दादाजी नागदेवते, डॉ.माधूरी ना. कोकोडे ---------- ११४

२७. ग्रामिण विद्युतीकरणात वसंतराव नाईक यांचे योगदान

– प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण ---------- १२०

महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. गणेश एन. बहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

सारांश :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक महत्वाचा समाज घटक म्हणजे आदिवासी समाज होय. विकासाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या एखाद्या घटकाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. भारतात स्वातंत्र्यापासून आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या संदर्भात वेळोवेळी निर्णय व योजना सरकारकडून घेण्यात येतात. तरीही आदिवासी यांच्या समस्या ह्या ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात कारण बऱ्याच वेळा सरकारच्या योजना ग्रामीण भागातील आदिवासींपर्यंत पोहचत नाहीत किंवा आदिवासींची ग्रहणक्षमता अपुरी पडते प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी भिल्ल समाजाच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शोधनिबंध तयार करताना दुय्यम साधन सामग्री वापर केला आहे. आदिवासी भिल्ल समाजात आजही सामाजिक, आरोग्य, शैक्षणिक व आर्थिक समस्या ह्या बऱ्याच प्रमाणात आढळून येतात. कोणकोणत्या समस्या आदिवासींना आहेत याचा आढावा सदर शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

बीज संज्ञा : आदिवासी, अंधश्रद्धा, योजना, संविधान व अज्ञान.

प्रस्तावना :

जगाच्या बहुतेक सर्वच भागात आदिवासी जमात आहे. विषेशतः अमेरिका, आशिया व आफ्रिका खंडामधील देशांमध्ये आजही आदिवासी मोठ्या संख्येने आढळून येतात. युरोपमध्ये त्यांचे फार झपाट्याने आधुनिकीकरण झाल्याने आज युरोपमध्ये आदिवासी जमात म्हणून ओळखणे कठीण झाले आहे. भारतामध्ये सुद्धा आदिवासी जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असून ते संपूर्ण भारतभर पसरलेले आहेत.

नदीतील बेटाप्रमाणे समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समाज अजूनही अलिप्त आहे. इतर समाज व आदिवासी जमाती यांच्यामधील अंतर केवळ भौगोलिक नसून मुलतः आर्थिक व सांस्कृतिक स्वरुपाचे आहे. लोकशाही राज्य हे सर्व लोकांचे राज्य असल्यामुळे आदिवासी आणि इतर समाज यांच्यातील हे आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावरील अंतर कमी करणे आज आवश्यक झाले आहे. आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतातील मूळनिवासी असलेल्या विविध आदिवासी जमातींचे वास्तव्य हे सखल भागात होते. परंतू आर्यांच्या आगमनानंतर त्यांच्याशी होत असलेल्या संघर्षामुळे आदिवासींना जंगल दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. आदिवासींच्या जंगलामध्ये वास्तव्य करण्यायोग्य व शेती करण्यायोग्य जागेवर आर्यांनी ताबा मिळविला आणि सुखी संपन्न असलेल्या आदिवासींच्या वाट्याला विपन्नावस्था आली. आज आदिवासी जमाती विशिष्ट भुप्रदेशात त्यांच्या समोरील विविध समस्यांचा सामना करून खडतर आयुष्य व्यतीत करतांना दिसून येतात.

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४५ जमाती आहेत. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रामध्ये अनुसूचित जमातीची एकूण लोकसंख्या ८,५७७,२७६ आहे. यापैकी भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, वारली, कोकणा आणि ठाकूर यांची एकत्रित संख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या ७३.३ टक्के एवढी आहे. भिल्लांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे २१.२ टक्के, त्यानंतर गोंड १८.१ टक्के, महादेव कोळी १४.३ टक्के, वारली ७.३ टक्के, कोकणा ६.७ टक्के आणि ठाकूर ५.७ टक्के अशी लोकसंख्येची विभागणी आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ आदिवासी जमाती अशा आहेत ज्यांची संख्या १००० पेक्षाही कमी आहे. देशाच्या आदिवासी लोकसंख्येच्या ५.१ टक्के आदिवासी हे महाराष्ट्रात आहेत.

आदिवासीच्या व्याख्या :

भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधले आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार राष्ट्रपतींना कोणत्याही राज्याच्या संघ क्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालांचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसुचनेद्वारे त्या राज्यात किंवा जनजातीय समाज यांचे भाग किंवा गट निर्देशित करता येतील. आदिवासी अथवा आदिम समाज या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या या वर्गाला अनेक अभ्यासक, विचारवंत आणि प्रशासक यांनी विभिन्न